

Sõda ja kultuuriline pööre

Jüri Kivimäe

*Meie sugupõlv elab ja sureb suurel ajal.
Suurema jaoks olgu hoitud need, kes tulevad!*

Gustav Suits, 1905–1915

Ülevaade: Noor-Eesti liikumisega oli Eestis alanud *kultuuriline pööre*, mis jätkus Esimese maailmasõja aastail. Kui Lääne-Euroopa kirjandus vaatab reeglina sõda kui kultuuridestruktiooni (kultuurimaastiku, -väärtuste häving, gaasisõda jne), siis Eestis on muutegurite koosseis erinev. Sõjatsensuur küll ahistas vaba kultuurilist väljendamisest, ent saksavastane propaganda ning baltisakslastele kehtestatud tegevuskeelud avasid tribüüni Eesti avalikkuse suunamuutuseks. Sõda ei kahjustanud olulisel määral *kultuurilise pöörde* edenemist, vaid pigem teravdas kultuurilisi vaatenurki (saksavastaste ja rahvuslike ideede levik) ning laiendas märgatavalt Eesti ühiskonna kommunikatsiooni (ajakirjandus, uute väljaannete lisandumine) koos ahelmõjudega (lugemis- ja kirjaoskuse levik, geograafiliste teadmiste omandamine rindeteateist ja sõdurite kirjadest). Artiklis käsitletakse kultuuriliste uuenduste erinevaid tahke alates Noor-Eesti küpsusajast kuni 1917. aastani. Eriline rõhk on pandud ajakirja Vaba Sõna (1914–1916) tekstikogumi analüüsile, kus tõuseb esile rahvusküsimuse ja kultuuri vahekorra arutelu, milles peegeldub *kultuurilise pöörde* uus kvaliteet, ja mis on üheks ettevalmistavaks teguriks autonoomia küsimuse seadmisele Eesti poliitika keskmesse. *Kultuurilise pöörde* kandja ja läbiviija oli valdavalt noor haritlaspõlvkond, mistõttu vaadeldakse lähemalt selle põlvkonna kujunemise ja arengu erijooni. *Kultuurilise pöörde* käigus ja tulemusena toimus Eestis oluline paradigma muutus – valdavalt suulise talupojajuhiskonna asemele astus moodne kirjalik ühiskond.

Võtmesõnad: Esimene maailmasõda, Noor-Eesti, Vaba Sõna, kultuur, rahvuslus

Sissejuhatuseks

Kui puhkes Esimene maailmasõda, oli *kultuuriline pööre* juba alanud. Nii võiks sõnastada selle arutluse teesi. Mis võib samahästi olla hüpotees, oletus, mida tuleb veel tõestada. Niisugune toiming eeldab ajaloolastelt tõendite kogumist ning tõendite hulk peaks justnagu tagama veenvuse, tulemuste usaldusväärsuse jne. Ent idee võib olla sünenenud ka allikate ehk siis tekstide lugemisel saadud mõtetest, mis ühel hetkel loovad uue, sünergilise kvaliteedi? Sellise, katkendlikke kontuure võtva idee tõestamiseks ei pruugigi leida piisavalt tõendeid ega lõplikku, aksiomaatilist järeldust.

Sest tegemist on suure arvu tähelepanekutega, lugemismuljetega, paiguti lausa väikeste detailidega, millest mosaiigi loomine nii, et kujutis oleks arusaadav ja loetav, on keeruline ülesanne. Nendest tähelepanekutest veenva kogupildi loomine ei allu tavametodoloogiale, ei vanale positivistlikule tõendite esitamisele ja verifitseerimisele ega ka postmodernistlikule metafoorilisele ja paiguti ka historismi eiravale retoorikale.

Lugedes, otsides ja kirjutades Noor-Eesti tähendusest, jäid mitmed mõtted lõpuni sõnastamata, sest nad olid tekkinud intuiitiivse tajumise käigus (Kivimäe 2008). Need ideed ei väärinud subjektivistlike tõlgendustena kõrvalejätmist, pigem vastupidi, nad tundusid tollal ja tunduvad ka praegu lausa objektivistlikena, empiirikast kõrgemalseisvatena. Kõhklusi nende ideede edastamisel põhjustab senikirjutatu, paljude varasemate autorite käsitlused, kus on juba osutatud küsimustele, millele siinses töös mitte ainult ei viidata, vaid sageli esinevad need arutelu keskmes (Andresen 1969, 1971/1972, 1975, Kruus 1915a, 1916, 1918, 1920, Loodus 1975, Karjahärm 1973, 1994, 2012, Raun 1969, 2000, 2009, Ruutsoo 1987 jmt). Toetudes senise ajalookirjutuse saavutustele, mis on valminud eri aegadel ja erineva poliitilise korra tingimustes, on ometi vajalik

pürgida uute tõlgenduste esitamise suunas, et eristada Eesti ajaloolise arengu eripära ja sarnasusjooni Euroopa minevikuga maailmasõja kontekstis.

Esimene maailmasõda – katastroof, katarsis või katalüsaator

Esimene maailmasõda ilmub siinses käsitluses sajandipikkuses tagasivaates, mis peaks tagama eelarvamustest ja poliitilistest hoiakutest vaba vaatluse niivõrd, kuivõrd see ühe sõja puhul üldse võimalik on. Lääne ajalookirjanduse riikulitel on arvutult teoseid, mille pealkirjas leidub sõnapaar – *Great War* – Suur sõda, sest just nii tähistatakse inglise keeles Esimest maailmasõda. Inglisekeelses maailmas on 'Suurel sõjal' autohtoonne tähendus, mis pole enamasti samatähenduslikult ülekantav teistesse keeltesse ja ajalugudesse, sealhulgas ka eesti keelde (vrd Undusk 2015: 1300 ja Undusk käesolevas kogumikus), kuigi selle sõja esimene eestikeelne raamat kandis pealkirja „Suur ilmasõda 1914–1915” (Jürgenstein 1915).

Et meie ajaloos mattusid Esimese maailmasõja sündmused lõpuks pealetuleva Vene revolutsiooni, Saksa okupatsiooni ja Eesti Vabadussõja sündmuste massiivi alla, on üldtuntud tõsiasi. Seepärast on Tõnu Tannbergi väide, et Esimene maailmasõda on Eesti kontekstis olnud „unustatud sõda”, kindlasti põhjendatud (Tannberg 2014: 6). Maailmasõja „unustamine” on muidugi näilik, sest iseenesest oli see kuni 1920. aastani väldanud sõdade ahela esimene lüli ja eestlaste ajalooteadvuses on alati vahet tehtud maailmasõja ja Vabadussõja vahel. Suure sõja mäletamine kestis vähemalt paar inimpõlve ning pole siiani lõplikult hajunud (vrd Winter 2006, Esse 2015).

Piirates siinset vaatlust Eestimaa kubermangu ja Põhja-Liivimaaga, on tähtis korrata lihtsat fakti, et sõjategevus etnilise Eesti

pinnale enne 1917. aasta sügist ei jõudnud. Ka siis piirdus see esmalt Lääne-Eesti saarte vallutamise ja sakslaste poolt ning mandrile jõudsid Saksa väed alles 1918. aasta algul. See asjaolu eristab põhimõtteliselt Eesti olukorda maailmasõjas lahingutandritest Kesk- ja Lääne-Euroopas, mis tõid kaasa seninägematuid inimkaotusi ja purustusi ning kolme impeeriumi kokkuvarisemise. Neil põhjustel on Esimest maailmasõda tähistatud Saksa ajaloo diskursuses ka terminiga *Urkatastrophe* (ürgkatastroof), nimetatud sünonüümselt isegi „Saksa katastroofiks“, mis viitab muidugi Saksamaa kaotustele nii Esimeses kui ka Teises maailmasõjas (Schulin 1994, Mommsen 2002, Reimann 2004 jt). On mõtlemapanev, et niisugused seletused muutusid poliitilise ajaloo retoorikas taas aktuaalseks pool sajandit pärast Saksamaa viimast katastroofi. Teisalt jälle on finaliseeriva ürgkatastroofi mõtestamise kõrval alles hiljuti hakatud esile tooma Esimese maailmasõja tähendust katalüsaatori ja katarsisena (Koch 2014). On ilmne, et sõjapurustused ja -kaotused ning koletuslik kaevikusõda vabastasid ja 'puhastasid' vanu ühiskondi, võttes maha sotsiaalseid ja poliitilisi pingeid ning kiirendasid seega Euroopa ühiskonna käimasolevaid arenguid. Neist tõlgendustest on võimalik leida mõttearendusi, mida saab rakendada tollase Eesti ühiskonna muutuste jälgimisel.

Raskeid ja suurte inimkaotustega lahinguid Eesti pinnal Esimeses maailmasõjas ei peetud, need toimusid alles Vabadussõjas 1918–1920. Küsimusele, kuivõrd oli maailmasõda ka „Eesti sõda“, pole üheselt selget vastust; poliitiliselt polnud Eesti ühiskond vastutav imperialistliku sõja vallapästmise eest. Kuid asjaolu, et Eestist mobiliseeriti Vene armeesse maailmasõja jooksul umbes 100 000 meest ehk umbes 7% meeste üldarvust Eesti elanikkonnas, sunnib meid käsutama seda ka eestlaste kui Vene riigi alamate sõjana (Tannberg 2014: 10). Isegi kui see üldarv jääb umbes 80 000 piiridesse, nagu hiljuti on täpsustatud (Tannberg 2015: 20), pole liialdus arvata,

et maailmasõda puudutas pea igat eesti perekonda. Ning küsimus polnud üksnes lihtsõdureis, maailmasõja eel arvatakse Vene armees olevat teeninud vähemalt 270 eesti soost kaadriohvitseri (Kröönström 2006: 318) ning sõja ajal nende arv kaotustele vaatamata kindlasti kasvas.

Eestlasi ei mobiliseeritud sõja rindeile üksnes sunniviisiliselt, paljud läksid sõtta vabatahtlikena. Sõja algul Euroopa riikides puhkenud patriotismilaine hõlmas samuti Venemaad ja ka eestlasi, nagu see peegeldub kaasaegsete mälestustes, mis on enamasti kirja pandud aastakümneid hiljem (Grosschmidt 1937: 12, *passim*, Rei 1961: 132). Esialguses sõjavaimustuses segunesid eestlaste saksa-vaenulikkus kohapeal ja soov võidelda sakslaste kui vaenlaste vastu, sest peljati Saksamaa võitu, mis oleks „surmahädaohuks eesti rahvale” (Rei 1961: 130). August Rei hinnang pärineb paraku aastakümneid hiljem, Rootsi pagulasaastail kirjutatud meenutustest ning pole vahetult adekvaatne tõend sõja alguse meeleoludest Eestis.

Olukorra tõsidust osati siiski mõista juba sündmuste kaasajal. Tallinna linnapea Jaan Poska ütles 23. juulil 1914 Tallinna linnavolikogus väga tõsised sõnad: „Algab Euroopa sõda, mille tulemustest oleneb tervete riikide saatus. Meie kohus on aidata vene relvi edule ja unustada kodused tülid.” (Poska-Grünthal 1969: 112) Poska ennustus oli prohvetlik, ehkki kohustuste osas diplomaatlik ja poliitiliselt korrektne. Tema tütar Vera Poska, tollal 16-aastane gümnasist Tallinnas, kirjutas 2. augustil 1914 oma päevaraamatusse: „Sõda, sõda. Hirmus ja mõttetu. Kui palju pisaraid, verd ja muret. Maailmasõda. Kõigepealt kuulutas Austria sõja Serbiale, Saksamaa Venemaale, Venemaa Saksamaale, Belgia Saksamaale, Inglismaa Saksamaale, Albaania Austriale, Jaapan Saksamaale. [---] Tallinn võib iga minut sattuda hädaohtu, kardan isa pärast. Sakslased on barbarid, pommitavad linnu ka veel pärast seda kui on need

vallutanud. Tahtsin kohe õeks õppida ja sõjaväljale minna, kuid isa ei lase.” (Poska-Grünthal 1969: 43) Teateid eestlaste sõja algul ilmenud soovist minna võitlema sakslaste vastu leidub rohkesti. Kui veel kord osutada eestlaste arvukusele idarindel ning lisada need, kes olid väljaõppel sõjakoolides ehk mobiliseerituina tagalätöös, siis võib möönda, et Eesti ja eestlased olid väga tõsiselt kaasatud Esimesse maailmasõtta.

Sõnastades teisiti Tannbergi osutust „unustatud sõjale”, on pigem alust väita, et eestikeelses ajalookirjanduses on maailmasõda olnud kaua unustusehõlmas. Eelmainitud Jürgensteini teose järel tuleb esile tõsta Herbert Grabbi (1896–1942) sõjakooli õpikuks kirjutatud raamatut „Maailmasõda” (1932), mis oma korraliku sõjaajaloolise analüüsiga on tänaseni kasutatav (Grabbi 1996). Kirjamees ja poliitik August Hanko (1879–1952) alustas 1939 suurema teose „Maailmasõda 1914–1918” avaldamist, kuid 1940. aastaks jõudis ilmuda vaid neli esimest vihku pealkirjaga „1914. aasta sõjasündmusi” (Hanko 1939–1940). Sellega piirdus maailmasõja erikäsitluste varasem algupärane erikirjandus, kui memuaarid (nt 1936–1937 ilmunud Sõjakirjanduse seeria. Maailmasõja memuaaride sari – 5 teost) kõrvale jätta. Nõukogude Eestis 1961 ilmunud Arnold Takkini teoses „Eesti Esimese maailmasõja aastail” leidub vajalikke statistilisi andmeid, kuid sõjakäsitluse varjutab bolševike poliitiline ajalugu (Takkini 1961).

Alles viimasel ajal on hakatud Esimese maailmasõja tähendust eestlaste ajalooteadvuses uuesti tõlgendama ja selle sotsiaalset, poliitilist ning sõjalist ajalugu enam uurima. Kaasa on mõjunud sajandi möödumine maailmasõja algusest, mis on paelunud avalikkuse tähelepanu. Oluliseks panuseks on Tõnu Tannbergi koostatud teosed – kogumik „Esimene maailmasõda ja Eesti” (2014) ning mahukas allikpublikatsioon „Eestlased ilmasõjas” (2015); on käivitunud mitmed ajaloolaste uurimisprojektid.

Maailmasõja uurimise poliitiliste, sõjaliste ja sotsiaal-demograafiliste aspektide kõrval on veel teisi olulisi lähenemisnurki. Palju vähem on arutletud maailmasõja mõju ja tähenduse üle eesti kultuuriloos. Eestlaste kultuurilised pürgimused maailmasõja eelõhtul, eriti aga Noor-Eesti liikumine, annavad tunnistust eestlaste omakultuuri läbimurdelisest muutumisest, mis oli alanud Vene tsaaririigi poliitilise režiimi ajal ning balti aadli autonoomse omavalitsussüsteemi tingimustes. Kuidas mõista toimuvat *kultuurilist pööret*, pealegi veel ühenduses maailmasõjaga? Kas on tegu vana kontseptsiooni taaskasutamisega või hoopis mingi teistsuguse seletuskatsega?

Kultuuriline pööre: meetod ja/või mood?

Siinse käsitluse idee ei ole laenatud maineka inglise sõjaajaloolase Jeremy Black'i raamatu *War and the Cultural Turn* peakirjast (Black 2012). Teos käsitleb valdavalt sõjapidamise kultuuri, sealhulgas strateegilise kultuuri ajalugu. Paraku puudub briti autori töös lihtne seletus, rääkimata defineerimisest, mis on *kultuuriline pööre*. Black mõnab vaid, et see termin on ülekoormatud ning et kultuuri mõistet, mis olevat veniv ja udune, kuid siiski tarvilik, on ülemäära kasutatud (Black 2012: 3, 42, 62).

Kultuurilise pöörde kirjeldav definitsioon osutab 1970. aastate algul Lääne sotsiaal- ja humanitaarteadustes (peamiselt siiski kultuurisotsioloogias) alguse saanud intellektuaalsele suunamuutusele, mille esindajad seadsid kultuuri mõiste oma analüütilistes töödes kesksele kohale (vrd Chaney 1994, Jameson 1998, Bonnell, Hunt 1999). Kusjuures seda on tõlgendatud nii põhimõttelise, muutunud hoiakuna ühiskonnas kui ka analüütilise nihkena akadeemilises uurimistegevuses tänapäeval. Ajaloolase Marek Tamme arvates on kultuuriajaloo toimunud metodoloogiline ja retooriline nihe loonud vajaduse kultuuri uueks kontseptualiseerimiseks (Tamm

2008: 582). See väljenduvat näiteks nii ajaloolaste kui ka avalikkuse tähelepanu pöördumises sotsiaalajaloolt kultuuriajaloole ning sellise huvide nihkega tähistatavat ka mõistet *kultuuriline pööre* (Tamm 2011: 7). Kultuurilist pööret kui intellektuaalses valdkonnas toimivat nähtust iseloomustavat ennekõike kultuuri mõiste sisu tavatu laienemine. Seda peegeldab ilmekalt inglise kultuuriajaloolase Peter Burke'i toodud loetelu pärast 2000. aastat kirjutatud raamatute peal- või alapealkirjadest, et meil on „olemas asjade, eksamite, hallutsinogeensete seente, hirmu, impotentsuse, kalendrite, kausaalsuse, kliima, kohvikute, korsettide, masturbatsiooni, näokarvade, rahvusluse, raseduse, tubaka ja unetuse kultuuriajalugu.” (Burke 2011: 165) Kuid kõike seda vaatlleb Burke „uue ajalooteaduse” ja eriti „uue kultuuriajaloo” (*New Cultural History*) kontekstis (Burke: 135–163; vrd esmatutvustus – Tamm 2004). Eeltoodud loetelu pole kindlasti ammendav. Peter Burke küsib õigustatult, kas need teosed teevad kultuuriajaloo kaardil olulisi muudatusi ning vastab kõhklevalt, et mõned neist teevad, kuid ta jätab ütlemata, et kindlasti on tegemist ka moesuunaga kultuuriloo kirjutuses.

Kultuurilise pööride kontseptsiooni seletamine muutub aga hoopis keeruliseks, kui seda mõistet kasutada mitmuses, osutades siinkohal saksa kirjandus- ja kultuuriteadlase Doris Bachmann-Medick'i raamatu *Cultural Turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften* pealkirjale (Bachmann-Medick 2014). Teos, mis ilmus 2014. aastal juba 5. trükis, on saksa keeleruumis kutsunud esile laia diskussiooni ja poolt-ning-vastu arvustusi. Süvenemata nonde vaidluste detailidesse, on vaja lisada, et Bachmann-Medick käsitleb *kultuuriliste pöörete* all seitset eraldiseisvat pööret – interpretatiivne (*interpretive*), performatiivne (*performative*), refleksiivne (*reflexive*) ehk/või literaarne (*literary*), postkoloniaalne (*postcolonial*), tõlkeline (*translational*), ruumiline (*spatial*) ja ikooniline (*iconic*) pööre. Kriitikud on juhtinud tähelepanu asjaolule, et Bachmann-Medick ei käsitle oma

teoses võrdväärselt teistega keelelist pööret (*linguistic turn*), mida reeglina peetakse humanitaarteadustes kõige olulisemaks suunamuutuseks. Põhjus on aga selles, et Bachmann-Medick peab seda 'mega-pöördeks' („*Mega*“-*Turn*), mis läbivat kõiki teisi vaadeldavaid pöördeid, kuid see jääb üksnes autori konstruktsiooniks.

Ainsusliku *kultuurilise pöörde* mõistmiseks on filosoof Tõnu Viik rõhutanud, et „tegemist on uue reaalsuse ja uue uurimisobjekti avastamisega” (Viik 2008: 604). Ent uue, üldaktsepteeritava kultuurikontseptsiooni teket humanitaarteadustes pole seni toimunud ning see võibki jääda retooriliseks soovmõtlemiseks. Viik summeerib oma vaatluse samuti pessimistlikus toonis, et uue kontseptsiooni tekkimisest rääkida ei saa, „... küll aga sellest, et kultuuri idee populaarsus ja metodoloogilise segaduse produktiivsus seoses uute teoreetiliste lähenemisenurkade kasutuselevõtu ja uute distsipliinide tekitamisega on viimasel ajal progresseeruvalt kasvanud.” (Viik 2011: 76) Siit võib järeldada, et termini *kultuuriline pööre* kasutamine on teatud määral humanitaarteadustes leviv retooriline mood, mille teisenemisi akadeemilises interdistsiplinaarsuses on peaaegu võimatu ette näha. Järelikult tuleb tõdeda, et erinevates käsitlustes esineb *kultuurilise pöörde* vastuolulisi seletusi, mis ei paku metodoloogilist tuge, ning mis pigem jätavad mulje, et tegemist on kultuuriajalugu laiendava muutuse nimetamisega, jättes kultuuri tõlgendamise vabaks ja piiritlemata. Eitamata humanitaarteadustes toimunud muutusi ja uusi ideoloogiaid, millest *lingvistiline pööre* on osutunud kõige viljakamaks, on uurimispraktikas iga suunamuutuse nimetamine pöördeliseks ilmselt kiirustav liialdamine, millele juba ameerika teadlased on tähelepanu juhtinud (vrd Cook 2012). *Kultuurilise pöörde* strateegiline voluntarism ei sea loomulikult ka mingeid piire kultuuri nähtuste empiirilisel uurimisel reaalsel ajaloomaastikul.

Moderniseerumine ja kultuuriline pööre

Teoreetilised selgitused eelnevaga ei piirdu. Ülemöödunud sajandi vahetuse ja 20. sajandi algukümnendite ajaloo kontseptuaalseerimises on juba ammu kasutusel mõisted või pigem mõistete kobar – modernsus, modernism ja moderniseerumine. Eestikeelses erialakirjanduses pole ühtset seisukohta nende mõistete seletamisel. Modernismi määratlemise raskustele osutas kirjandusteadlane Tiit Hennoste juba 1996. aastal (Hennoste 1996). Vaidlused sel teemal pole ka Lääne diskursuses veel lõppenud (vrd Eysteinson, Liska 2007) ja seda ilmselt põhjusel, et nii mõisted kui ka nendega tähistatavad nähtused pole reljeefselt defineeritavad ning neid tõlgendatakse erinevas mahus. Kultuuriteoreetik Rein Raud pöörab oma krestomaatilises teoses „Mis on kultuur“ palju tähelepanu modernsuse problemaatikale. Tema teoreetilised eristused näiteks modernsuse ja traditsionaalsuse, modernsuse ja postmodernsuse vahel on õpetlikud. Tema definitsioon, et „[m]oderniseerumine on ühine nimetaja ühiskonnas ja kultuurikeskkonnas kui tervikus toimuvatele muutustele, mis tulenevad traditsiooniliste autoriteetide võimu nõrgenemisest ja asendumisest ratsionaalsusel ja dialoogil põhineva korraga“ (Raud 2013: 90), on kõikehõlmav, ent selle rakendamine kultuuriajaloo praktikates vajab ilmselt kitsendavate tingimuste seadmist. Raud mõonab, et moderniseerumisprotsess ei toimu kõigis kultuurikeskkondades sugugi ühtmoodi, ning lisab, et Lääne-Euroopas oli see loomuliku arengu tulemus ning kulges aastasadu ning omaenda tingimustel (Raud 2013: 90). Võrdluseks toome siin Euroopa ajalookirjutuse traditsiooni, mis seob moderniseerumise alguse Lääne-Euroopas kas Suure Prantsuse revolutsiooniga või paigutab selle enamasti 19. sajandisse. Rein Raua eelmainitud tõlgendus lubab seega vabadusi moderniseerumise mõistmisel nii Balti provintside kui ka Eesti ajaloo kontekstis. Vaatleme

siin seniseid praktikaid, mille algus jääb juba historiograafilisse unustusse.

Nelikümmend aastat tagasi tõid ameerika ajaloolased Toivo Raun ja Andrejs Plakans moderniseerumise kontseptsiooni Balti ajaloo diskursusesse (Raun 1974, Plakans 1974). Raun rakendas seda sotsiaalteadlaste poolt kasutusele võetud kontseptsiooni eestlaste (rahvusliku) ajaloo tõlgendamiseks 'piiratud ajaperioodil' – 1860–1914. Nimetatud perioodi algust raamistab keiser Aleksander II valitsusaja [1855–1881] algus Venemaal, selle lõppu aga Esimese maailmasõja vallandumine. Raun käsitles toona uut metodoloogilist mudelit võrdlemisi ettevaatlikult, juhtides tähelepanu sellele, et rahvus ja rahvuslus pole just kõige parem objekt moderniseerumise selgitamiseks. Kuid ometi tabas ta juba siis moderniseerumise põhilist definitsiooni – *the transition from the traditional to modern in Estonian history* (Raun 1974: 140). Mida Raun silmas pidas, oli üleminek traditsiooniliselt talupojajühiskonnalt moodsale, modernsele ühiskonnale Eesti ajaloos, jättes paraku täpsustamata, kas kultuuri areng toimus sünkroonselt ajaloo kui terviku arenguga. Samas ta hoiatas, et moderniseerumise lai üldistamine on raske, kui jätta ajaloo käigu detailid selgitamata.

Selles seoses on Toivo Rauna otsingud olnud väga huvitavad. Juba 1969. aastal avaldas ta ajakirjas Mana artikli „Vaimne revolutsioon Eestis, 1896–1905” (Raun 1969). Seda lühikest perioodi peab Raun eesti kultuuri küpsemisajaks, kusjuures ta nimetab juhtunud kultuuriliseks ja intellektuaalseks revolutsiooniks, rõhutades iseäranis selle perioodi viimast seitset aastat, 1901–1907, mille kulinatsiooniks oli Vene revolutsioon. Perioodi viimase aastaga ei tähistanud Raun mitte Vene revolutsiooni lõplikku raugemist, vaid hoopis Eesti Kirjanduse Seltsi asutamist.

Vaatamata neile olulistele väidetele, osutas Raun vajadusele moderniseerumise protsessi reaalses ajaloos lähemalt uurida ja

tõlgendada. Kõige tulemusrikkamalt on seda üleskutset täitnud Toomas Karjahärm ja Toivo Raun ise (Karjahärm 1994, Raun 2009). Ehkki tuleb tõdeda, et 'ülemineku' jälgimine ja sünteesimine kõigis selle avaldusvormides – sotsiaalses, majanduslikus, poliitilises ja kultuurilis-ideoloogilises – on jõukohane ülesanne vaid suuremale uurimisprojektile. Teiseks on seganud 'ülemineku' tuvastamist vana historiograafia vaatenurgad. Nõukogude marksistlik historiograafia sildistas näiteks Esimese Vene revolutsiooni lõpu ja Esimese maailmasõja alguse vahele jäävat aega (1907–1914) kui reaktsiooni pealetungi (Stolõpin) ja revolutsiooni uue tõusu perioodi, tõestamaks 1917. aasta paratamatut tulekut (Lukin 1963: 447–525). Eesti rahvuslikus historiograafias on hõlmav arusaam vaadelda seda perioodi ühetähenduslikult venestusajana. Mis ometi ei tähenda, et eesti rahvust oleks käsitatud üksnes ühelt poolt venestusreformide, teiselt poolt aga baltisaksa ülemvõimu ohvrina. Vastupidi, pikka perioodi 1850. aastate keskpaigast kuni maailmasõjani on vaadeldud eestlaste kultuurilise emantsipeerumisena, sel ajal välja arenenud eesti rahvusel „olid konkreetsed eesmärgid – luua modernne omakultuur ja osaleda Vene riigi poliitikas autonoomse üksusena“ (Jansen 2010: 382). Veel enamgi, Ea Jansen tõdeb, et maailmasõja eelõhtuks olid „eestlased saamas natsiooniks, riigirahvuseks, nad olid jõudnud kodanikuühiskonnani...“ (Jansen 2010: 382). Nende väidete empiiriline tõestamine võib osutada aeganõudvaks. Pealegi on nende tagant ära kadunud moderniseerumise kontseptsioon, mida pole sugugi eitatud, kuid ka mitte enam sõnaselgelt rõhutatud. Mis on põhjutanud niisuguse väljajätmise akadeemilises Eesti ajaloo köites, jääb paraku selgusetuks. Karjahärmi käsitlused selles valdkonnas on vast kõige enam olnud ajavaimule vastupidavad, liiati on ta Raunast palju rõhutavamalt sidunud moderniseerumise Eesti ühiskonna euroopastumise protsessiga (Karjahärm 1994), kuid ka selle arengu ajaline ulatus on pikem.

Eitamata moderniseerumisprotsessi, mis sunnib võrdluses Kesk- ja Lääne-Euroopa arengutega analüüsima muutusi n-ö pikas kestvuses ehk vähemalt 1860. aastatest alates, on vast otstarbekam eristada lühemaid ja läbimurdelisi etappe, mis võimaldaksid näha konkreetseid kultuurimehhanisme ja nende arenguid. Kui nooreestlased tähistasid 1915 oma tegevuse 10. aastat, siis pole nimetatud ajavahemik 1905–1915 sugugi juhuslik, mehhaaniline valik, vaid märgistatud oluliste piirdaatumitega, ühelt poolt Vene revolutsiooni algusega ja teiselt poolt maailmasõja esimese aastaga. Siinse käsitluse ajalised piirid on isegi kitsamad, fookuses on esmajoones sõja-aastad 1914–1916, osutades, et Vene revolutsioon ja imperiaalse korra kokkuvarisemine 1917. aastal põhjustas kogu Ida-Euroopa ajaloomaastiku ja senise kultuurivälja olulise teisenemise. Ent ikkagi on maailmasõja-aegne kultuuriolustik Venemaal ja Eestis üpriski erinev (vrd Stites 1999, Gatrell 2015). Näiteks on vene ja ameerika ajaloolaste hiljutise suurprojekti eesmärgiks Venemaa kultuuri ajalugu sõja ja revolutsiooni aastail 1914–1922, kusjuures käsitus viiakse välja Nõukogude Liidu moodustamiseni (Frame jt 2014). Selle projekti mudel on küll kultuuri aspektide osas paljutahuline, ent valdavalt Venemaa-keskne ning ei arvesta ääremaade arengute eripära.

Kultuuriline pööre ja Noor-Eesti

Postmodernse mõttevabaduse loal võib mõistet *kultuuriline pööre* käsitada aga hoopis teises tähenduses – reaalses ajaloos toimunud ja põhimõttelise diskursuse muutusena, mille tulemusena tekib uus kultuuriline kvaliteet. Gustav Suitsu poolt 1905 sõnastatud ja Noor-Eesti vapikirjaks saanud intellektuaalset üleskutset „Enam kultuuri. Enam euroopalist kultuuri! Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!” (Suits 1905: 17) on üritatud mitmeti seletada, peamiselt rõhuasetusega euroopaliku kultuuri maaletoomiseks (pigem

vist kultuuriliseks ülekandeks, vrd *Kulturtransfer*; Werner 2013). Paraku pole üheselt selge, mida Suits ja noored eestlased „enama kultuuri” all mõtlesid. Võib arvata, et siin väljendub vastuolu kodumaise rahvakultuuriga, mida peeti väheseks või vähemalt ebapiisavalt euroopalikuks. Nooreestlased ise küll uskusid oma ideaalset sihti, et eestlaste kultuurist saaks Euroopa-tüüpi rahvuskultuur. Tollastest seisukohavõtudest paraku ei selgu, kas euroopalik kultuur oleks tulnud importida Pariisist, Viinist ehk Berliinist või siis luua kodumaal erinevate komponentide sulamina?

Nooreestlased Friedebert Tuglas ja Bernhard Linde jõudsid arvamusele, et eestlaste endi rahvakultuuril pole midagi Euroopale pakkuda ning järelikult tuleb Euroopa kultuur esmalt Eestisse tuua. Tuglase mõtted tunduvad ülelugemisel äärmuslikena – „Meie ei ole Europa kulturiväärtuste loomisest aktiivselt osa võinud võtta. Meid ei seo miski nende väärtuste ajalooga. Meie oleme teoretilised europlased.” (Tuglas 1912: 97) Tuglase väite pessimistlik toon võis olla hetkeline ning seda ei tohiks üldistavalt postuleerida. Nooreestlaste ebalevas, paiguti põlastavas hoiakus oma rahvakultuuri ja sealhulgas ka rahvaluulesse (vrd vastuargumente Mirov 2012) tuleb näha ajastule omaseid suundumisi, mis väärtustasid vaid individuaalset kultuurilist loomingut kui intellektuaalse tegevuse või kultuuri osa ning pidasid tavaliselt kollektiivset rahvakultuuri alaväärtuslikuks.

Ent kultuurilised väljakutsed polnud ainult nooreestlaste liikumise pärisosa. Villem Reiman avaldas 1911 Postimehe kirjakogu esimese väljaandena kogumiku „Eesti Kultura I”, milles muide ilmus Anton Jürgensteini konservatiiv-kriitiline kirjutis Noor-Eestist. Reiman ise kirjutab ‘kultura’ mõiste kohta järgmist: „Kulturaga tähendame meie edusammude ja võitude hulka, mida inimesesugu aineliste ja vaimuliste varanduste poolest teadmises ja kunstis, viisides ja kommetes, töö ja elu avaldustes esimestest algustest saadik enesele on omandanud.” (Reiman 1911: 3) Sama kogumiku autor

Johannes Kerg kirjutas juba 'uue aja tsivilisatsioonist' ning väitis: „Pääasi kultura sõna mõistes on edenev arenemine ehk väljakujunemine ülemasse elujärku kõiki loomuliku vabanemise ja edasipüüdmise kitsendusi ja takistusi ära võites jne.” (Kerg 1911: 30) Neist osutustest võib arvata, et Reimani „Eesti Kultura” väljendas selget pürgimust haritud, kõrge kultuuritasemega Eesti tsivilisatsiooni poole. Kahe ideeliselt ja poliitiliselt erineva seltskonna ühishimetaja kõrgema Eesti tsivilisatsiooni saavutamiseks veenab, et tegemist on Eesti ühiskonna liikumisega uue kultuurilise kvaliteedi poole, mida me nimetaksime *kultuuriliseks pöördeks*.

Eestis 20. sajandi algul alanud *kultuuriline pööre* peegeldub kõige selgekujulisemalt Noor-Eesti liikumises ja selle trükitud tekstides – esmalt „Noor-Eesti albumites” (I–V, 1905–1915) ja lühemat aega ilmunud ajakirjas Noor-Eesti (1910–1911). Hoopis teistsugust suunda esindas Noor-Eesti ringkonna asutatud uus sotsiaal-poliitiline ajakiri Vaba Sõna (1914–1916), mille sisu tuleb allpool lähemalt vaatlemisele. Ajastu kokkuvõttena ilmus Noor-Eesti väike pühendusteos „Kümme aastat: Noor-Eesti 1905–1915”, mille käsikiri jõuti trükkida alles 1918. aastal. Nooreestlased ise väitsid: „Noor-Eesti ajalugu pakub kogu peatüki meie üleüldisest kultuuriloost, peegeldades liikumisi kõigil vaimuelu aladel.” (Kümme aastat ... 1918: 7) Niisugune üldistus on põhjendatud. Noor-Eesti ajastul toimub *kultuuriline pööre* väga erinevates valdkondades, väljudes rühmituse enda mõjuvallast. Nähtus tervikuna hõlmab moodsa aja muutusi paljudes kultuurivaldkondades.

Esmalt torkavad silma pea üheaegsed muutused kirjakuultuuri stiilis, retoorikas, trükipildis ja raamatukujunduses, mida Jaan Roos nimetas hiljem esteetiliseks revolutsiooniks (Roos 1930: 1148). Ka Nigol Andresen tõi oma avaldamata jäänud käsikirjas esile asjaolu, et Noor-Eesti tekstides muutus trükikirj. Tema järgi olid nooreestlased arvamusel, et „seni üldiselt tarvitata fraktuurikirj. tundus

rõhutavat eesti kultuuri ühekülgset sõltuvust saksa kultuurist, see meenutas mineviku raamatut ja vaimulikku kirjandust, uuel sajandil oli see tihendatud maitse mahajäämusega; antiikva töötas eesti raamatut väliselt ühendada Euroopa kultuurimaadega.” (Andresen 1971/1972: 16) Moodne kirjaliik antiikva oli kindlasti paremini loetav ja visuaalselt meeldivam kui vana fraktuuršrift. Muret tekitas, et trükikodades ei olnud antiikva trükitähtede kollektisioone piisavalt, sest tol ajal laoti raamatuid ainult käsitsi. Vana fraktuurkiri ei kadunud trükilaost nii kiiresti ning isegi veel 1930. aastail leidub vana šriftiga laotud ajalehti ja trükiseid.

Trükilao vahetumisega toimus veel üks väike, kuid oluline muudatus, mis ei olnud küll keeleline, kuid näitas kultuuriorientatsiooni muutumist – antiikva kirjas astus senise *w* asemele *v* täht. Andresen osutas, et uus täht esines esmakordselt Gustav Suitsu „Elu tules” (1905) ja artiklite raamatus „Sihid ja vaated” (1906), kuid on vaja märkida, et mõlemad trükiti Helsingis (Andresen 1971/1972: 16). Tartus, Postimehe trükikojas 1905 trükitud „Noor Eesti I” album kasutab veel *w* tähte. Uus šrift koos *v* tähega tuli kasutusele alles „Noor-Eesti III” albumis 1909.

Albumid omandasid aja jooksul nägusama välimuse tänu paremale paberile, kaanejoonistustele, vinjettidele ja siseillustratsioonidele, mille eest kandsid hoolt murrangulise põlvkonna kunstnikud Nikolai Triik, Aleksander ja Rudolf Tassa, Kristjan Raud, Erik Obermann jt. „Noor-Eesti III” albumi ilmumise ootust kirjeldas Johannes Semper, toona veel gümnasist Pärnus, et ta ei läbenud kannatada ja vaatas kauplusest ostetud ja kauaoodatud raamatu läbi tänavalaterna valgusel: „Rõõm põles eneses rahvuslikust uhkusest, et ka meil Eestis on midagi, mis teiste maade kõrge kunstiga võib kõrvu panna.” (Semper 1918a: 32) Kuid albumid ei köitnud lugejaid mitte üksnes välise, esteetilise külje poolest, vaid uuenes ka sisu, kirjutiste valik, ideestik, keel ja stiil.

Keele ja stiili uuendamine oli tegelikult varakult Noor-Eesti üks tähtsaid püüdlusi. Noor-Eesti oli tekitanud oma tegevusega, eriti väljaannetega mitmekülgse rahulolematuse senise kultuuritasemega, sealhulgas ka senise kirjakeelega.

Keeleuendus moodustab Noor-Eesti liikumises ja kogu kultuurilises pöördes olulise peatüki. Tavapäraselt on see omistatud üksnes Johannes Aavikule. Vaieldamatult oli Aavik see nooreestlane, kes kutsus üles eesti keelt radikaalselt uuendama: „Me puhastame ta tarbetumist germanismidest, me opereerime temast mõned partitivismi vähjad välja, me ravitseme ta verevaesust murrete kosutava mahlaga ja mõnede tervete fennismidega. Ühtlasi purustame ta saksiku sõnade korra kitsad ja pedantlikud raamid, mis meie esivanemad omal ajal iseteadmatult ja orjameelselt vastu võtnud, ja sellega teeme lause-ehituse nõtkemaks, loogilisemaks, e e s t i l i s e m a k s.” (Aavik 1912: 172–173, sõrendus tekstis) Tegelikult olid keeleuendusse hõivatud suuremal või vähemal määral kõik nooreestlased ja neist mõjustatud noorharitlased. Keeleuenduse meetodilt erinesid küll Gustav Suits, Villem Grünthal-Ridala, Friedbert Tuglas ja Anton Hansen Tammsaare Aavikust ning mõnesuguseid erinevusi oli ka nooremail, Johannes Semperil ja Johannes Varesel. Kuid oluline oli see, et keeleuendus, hoolitsus kauni emakeele eest kajas vastu kogu haritlaskonnas ning kogus suurt toetust avalikkuses järgnevatel aastakümnetel.

Noor-Eesti albumid ja kirjanike teosed ning avalikud kõnekoosolekud kasvatasid uue arvuka ja nõudliku auditooriumi noorema haritlaskonna, sealhulgas eriti üliõpilaste ja keskkooliõpilaste näol. Noor-Eesti vallandas oma tegevusega *kultuurilise pöörde* ja uuendusliikumise niisamuti kujutavas kunstis, vähemal määral vast teatris.

Nooreestlaste saavutatud edu ja tunnustus uudsele vaimusele julgustasid rühmitust loomingulise tõusu ajal 1910–1912 tegevust laiendama. 1910/1911 tehti katse välja anda eesti kirjandus- ja

kunstiajakirja Noor-Eesti; rikkaliku sisuga kuus numbrit (682 lk!) moodustavadki ainsa ilmunud aastakäigu. 1912 avas Noor-Eesti rühmitus esimese alalise kunstinäituse Eestis (vt lähemalt Andresen 1969). Samal aastal alustas tegevust Kirjanikkude Selts Noor-Eesti, esialgu 61 asutajaliikmega. Seltsi juhiks oli Gustav Suits, sekretäriks Bernhard Linde. Liikmete arv kasvas peagi üle saja, algusest peale kuulusid seltsi Friedebert Tuglas, Anton Hansen Tammsaare, Villem Grünthal-Ridala, August Kitzberg, aga ka Aino Kallas, Kristjan Raud ja Mart Saar (Andresen 1971/1972: 13). Seltsi üheks tähtsamaks sihiks oli Noor-Eesti kirjastuse tegevuse laiendamine. 1904. aastal Tartus tulevaste nooreestlaste asutatud ettevõttest sai peagi esimene eesti kirjanike ja teiste autorite oma kirjastus.

Algupärase eesti kirjanduse avaldamise kõrval oli kirjastuse tähtsaks kultuuriliseks ülesandeks ka rahvaharidusliku ja populaarteadusliku kirjanduse väljaandmine.

Sihikindlalt hakati eesti keeles avaldama (populaar)teaduslikku kirjandust, mis oli enamasti tõlkeline. Noor-Eestis ja selle järelelus oli vene ja saksa keelel (eiramata teiste võõrkeelte, nagu soome, prantsuse ja ka inglise keele oskuse kiiret kasvu) vahendav roll ja arvestatav mõju eestikeelsele kultuurikontekstile, peamiselt muidugi tõlgete kaudu. Need uuenduslikud hoovused suunasid huvi filosoofia, ajaloo ja sotsiaalteaduste (Friedrich Nietzsche, Karl Marx) vastu. Bernhard Linde ja Johannes Audova tõlkisid 1914. aastal Wilhelm Blos'i populaarse saksakeelse ajalooteose „Prantsuse revolutsioon“ autori loal eesti keelde siiski vene keele vahendusel. Noore põlvkonna, eriti haritlaste hulgas laienes huvi loodusteaduste (Charles Darwin) ja tehnikateaduste, kuid ka meditsiini vastu. Saksa loodusteadlase Ernst Haeckeli mälestuspäevaks koondasid üliõpilasseltsi Ühendus liikmed artikleid suure teadlase õpetusest ja tulevane põllumajandusteadlane ja sordiaretaja Mihkel Pill, kes varem oli kirjastust varustanud loodusteaduslike raamatute

tõlgetega, võttis mitmed teaduslikud küsimused kokku raamatusse „Päriivus“ (Pill 1913). Just neil aastail ilmub arvestataval määral tõlkekirjandust suguelu, hügieeni, vaimuhaiguste jne kohta. Naisküsimuse ja sugudevaheliste suhete tulek avalikku diskussiooni oli alanud juba 1905. aasta revolutsioonis, kuid jätkus avalikus kirjasõnas pärast revolutsiooni ja ka maailmasõja ajal ning seegi peegeldab ühiskonnas toimuvat *kultuurilist pööret* (vt Hinrikus 2006).

Noor-Eesti kirjastus oli ikkagi äriiline ettevõte, kirjastatud ja trükitud raamatuid tuli levitada ja turustada. Noor-Eesti Seltsi üks üllatavamaid kultuurilisi ettevõtmisi oli Raamatukogude korralduse osakond tasuta vabatahtliku töö kasutamise, eriti üliõpilaste toetusel. Moodustati komisjon soovitusnimekirjade väljatöötamiseks raamatukogudele. Komisjoni liikmete seas olid Aino Kallas, Jaan Sarv, Villem Ridala, Bernhard Linde, Juhan Luiga, Mihkel Kampmann ja teised raamatutundjad. Raamatukogundusliikumise üheks aktiivsemaks juhiks oli Kaarel Einbund (Eenpalu), kes avaldas mitu praktilist juhendit raamatukogu tööks (Einbund 1913, 1914), kuid mobiliseeriti varakult Esimesse maailmasõtta. Trükitud soovitusnimestikud olid maaraamatukogudele tõhusaks abiks. Noor-Eesti võttis ise tellimusi vastu ja andis raamatukogudele kuni 30% hinnaalandust. Raamatukogude kaudu kaasati kultuurilisse uuendusse laiemad rahvahulgad kui üksnes linnade noor haritlaskond.

Uuendusliikumise kõiki ilminguid on keeruline kaardistada, sest *kultuurilise pöörde* sees toimunud muutused olid omavahel tihedalt põimunud, mõjutasid üksteist vastastikku ning olid erineva arengukiiruse ja kvaliteediga. Kuigi paljud uuendused olid algsest seotud Noor-Eestiga, oli nähtus tervikuna levinud kaugemale rühmituse mõjuväljast. Nii polnud Estonia teatrihoone valmimine Tallinnas 1913 ja esimesed eestikeelsed mängufilmid „Laenatud naene“ (1913) ja „Karujaht Pärnumaal“ (1914) vahetult nooreestlaste

saavutused, ent neil sündmustel oli sõjaeelses kultuurilises õhus-tikus märgiline tähendus. Esimese maailmasõja eelõhtuks polnud veel kõigis kultuurielu tahkudes kvantitatiivsest arengust tekkinud uut kvaliteeti.

Sõda ja kultuuriline pööre

Esimene maailmasõda mõjutas Eesti ühiskonda sügavamalt, kui seda sajandipikkuses tagasivaates suudaks kujutleda. Sõda polnud eestlaste ajaloomälus mingi ennenägematu sündmus. Vene-Jaapani sõjast 1904–1905 oli vaevalt möödunud kümme aastat ning selle kogemused olid veel värsked. Paraku peeti siis lahinguid Eestist kaugel Mandžuuria sopkadel, Kirde-Hiinas ja Koreas, nüüd aga vallandus sõjategevus otse Euroopa südames. Jaapani sõjaga ühines rahva mälu mässuline punane aasta kodumaal, mõisate põletamine ja karistusekspeditsioonid 1905–1906. Nimetatud sündmustega, aga kindlasti maailmasõjaga, oli alanud justnagu 'aja kiirenemine', mil poliitilised ja sõjalised muutused ei toimunud enam mitte aastakümnete tempos, vaid sageli kuude, nädalate ja isegi päevade kiirusega (vrd Kern 2003: 259–286).

Kuigi Esimeses maailmasõjas ei jõudnud vahetu sõjategevus enne 1917. aastat Eesti pinnale, sai sõjast aastateks päevateema ja avaliku huvi keskpunkt. Eesti avalikkusele polnud sõja puhkemine kindlasti ootamatu uudis. Kaasaegsete mälestustes osutatakse, et sõja eelõhtul oli palju märke riikidevaheliste pingete teravnemisest, oli tunda „sõja ja jõukatsumise hõngu“ (Lattik 1948: 73). Lääne-Euroopa kirjandus vaatlleb sõda reeglina kui seninägematut kultuuridestruktiooni (kultuurimaastiku, -väärtuste häving, gaasisõda jne) ja massitapmist, mis jättis sügava jälje kujutavale kunstile, moraalile ja avangardile (vrd Kramer 2007, Eksteins 1989, Winter 2000, Undusk 2015 ja käesolevas kogumikus). Eestis oli maailmasõja

mõju kultuurile paljuski erinev ning seda peegeldavad ka kaasaegsete erimeelsed arvamused.

Aktiivne nooreestlane ja keeleteadlane Johannes Aavik (35) kirjutas 9. veebruaril 1916 oma päevikusse: „Ja sõda! Ei taha ei taha lõppeda. Peaks kõikidele arvamustele vastuoksa vara [?] kevadeks rahu tulema. Sest kõik võib võimalik olla. Näib päris koledus, pöörasus, monstroosne seda sõda veel kauem jätkata.” (Aavik 2014: 12) Ja juba järgmises lõigus: „Põnev ja huvitav aeg. Kõige põnevam romaan, mida kultuurne inimkond kunagi on lugend. Nii lühike kui see võitlus ajaloos saabki paista [?], venib see neile, kes ta läbi elanud, osalt liig pikkamisi. Seepärast olen unistand nii elada, et sõjasündmustest sugugi ei laseks endale teatava[ks] saada. Elaksin kuskil mõnes majas, linna äärel, ilusasti säetus, ... teeksin karges [?] rahu oma tööd ega tunneks sugugi [gi] huvitust sõja vastu.” (Aavik 2014: 13)

Anton Hansen Tammsaare (sõja algul 36) kirjutas 1915–1916 Koitjärvel metsatalus rea artikleid ja vesteid, milles ilmsid sõjasündmuste vahetud reaktsioonid ja teistsugused emotsioonid. Ta kirjutas: „Sõda on ikka esimene kultuuriline samm rahvaste elus. Tema läheb üle merede ja mägede, otsib uued maad ja rahvad üles, õpetab uusi kombeid ja keeli.” (Tammsaare 1919: 14) Ja lisas: „Sõda on esimene samm sõpruse sobitamiseks kaugete, võõraste rahvastega. [---] Sõda on kõige parem abinõu naabrirahvaste lähemaks tundmaõppimiseks. Ta avab isegi niisugused saladused, mida varemalt kogu ilm ei aimanud.” (Tammsaare 1919: 14) Ent kultuurilistele paradoksile vaatamata oli Tammsaare ikkagi sõjavastane ja sotsiaalkriitiline literaat, kui kirjutas, et sõja läbi kannatab kõige rohkem väike, vaene, lihtne inimene ning kõige vähem jõukas rikas, „miljonäär, miljardäär”, sest kapital otsivat ikka kõrgemat protsenti (Tammsaare 1919: 36–37).

Gustav Suits seevastu oli pettunud ja irooniline, kui kirjutas: „Meie olime vaimustatud Lääne-Euroopa kultuurist, kuna

Lääne-Euroopa röövrüütlike järeltulijad järjekindlalt praegust maailma prahvatust ette valmistasid. Meie kõnelesime mingisugusest erakondadest kõrgemale tõusmisest, kuna kogu inimkond kaheks suureks erakonnaks oli jagatud, kurnajateks ja kurnatavateks. Meie illusioonide kokkuvõtteks kujunes hüüdsõna: „Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!” Saame nüüd eestlastena Euroopa mõrtsukalisest sõjast osa võtta.” (Suits 1915: 12) Suits siiski ei kahetse Noor-Eesti liikumise vedamist, ta loodab, et sõda „[e]uroopalise kultuuri aluseid kõigutades ei muuda [---] ümber inimliku kultuuri üleüldiseid aluseid.” (Suits 1915: 13)

Nigol Andresen, kes sõja puhkedes oli 14-aastane, hindas enam kui pool sajandit hiljem sõjaolukorda järgmiselt: „1914. aasta suvel puhkenud Esimene maailmasõda ähvardas kogu kultuurielu tõkestada. Esiteks tabas mobilisatsioon hulka Noor-Eesti aktiivseid liikmeid, osa üliõpilasi jäi esialgu veel alles. Raskelt tabasid sõjaaegsed korraldused avalikke ettekandekoosolekuid ja loenguid: need keelati sõja alguses. Raamatukoguliikumine kogu maal jäi soiku. Raamatukogusid korraldavad ühingud maal ja linnas kaotasid hulga oma tegelasi mobilisatsiooni tõttu, vähenesid võimalused raamatukogudele vajalikke summasid saada avalike pidude korraldamisega. Tartus asuva Raamatukogude korralduse osakonna tegevus varises kokku. Kirjastamise võimalused ahenesid. Nii ähvardas sõjaolukord hävitada juba suureks kasvanud mitmekülgse kultuuri liikumise.” (Andresen 1971/1972: 24).

Neis väljavõtetes peegelduvad erinevad arusaamad ja hoiakud, neis ühinevad kõhedus, põnevus ja sõjavastatus ühtaegu ning teadmatus tuleviku ees. Sõja puhkedes polnud eestlastel reeglina valikuid, kelle poolt olla. Eesti avalikkus ja meedia vandusid sõja algul truudust isevalitsusele ning kutsusid rahvast üles patriootilisse sõtta ajaloolise vaenlase vastu. See polnud küll nii agressiivne kui suurvene saksavastane sõjapropaganda (vrd Lohr 2003: 10–13), kuid

liitis siiski eestlaste meeli. 20. juulil (vkj) 1914 kehtestati Venemaal sõjatsensuur, kontrollile allutati kogu trükisõna, joonistused, fotod, kirjavahetus, telegrammid ja avalike esinemiste tekstid (Paatsi 2015: 41). Neid asjaolusid tuleb pidevalt arvestada nii sõdurite kirjade kui ka kogu eestikeelse ajakirjanduse puhul. Sõjatsensuur küll ahistas vaba kultuurilist väljendamist, ent saksavastane propaganda ning tegevuskeelud sakslastele avasid võimalused Eesti avalikkuse suunamuutuseks. Baltisakslased ruttasid küll isevalitsusele kinnitama oma truudust, kuid see ei päästnud neid poliitilisest tsensuurist ja repressioonidest. Kohe sõja algul hakati Eestis sulgema saksa ajalehti, seltse, klubisid, koole, keelati saksa keele kasutamine ametlikus kirjavahetuses, aga ka üldse selle rääkimine avalikes kohtades, algasid baltisakslaste küüditamised Siberisse (vt lähemalt Must 2014). Seega tuleb arvestada, et Saksa komponent Eesti ajaloos oli sõja aastail, vähemalt kuni Saksa okupatsioonini 1918 tasalülitatud.

Puudub veel üks aspekt, mis eristab Eesti ala näiteks Läti ja Leedu saatusest. Leedu ja osaliselt ka Läti ala okupeerimine kuni Daugava jõeni Saksa vägede poolt 1915. aasta augusti alguseks tõi kaasa ulatusliku evakuatsiooni ja seninägematu sõjapõgenike laine, mis suundus peamiselt Vene sisealadele. Suur arv läti sõjapõgenikke jõudis Eestisse, kus nad jäid pidama ja paigutati peamiselt Tartu ja Pärnu. Saksa laevastik tungis 1915 augustis Riia lahte ning selle operatsiooni käigus tulistati ka Kuressaaret ning Pärnut. Saksa dessandi kartusel evakueeriti Kuressaare ametiasutused ning Pärnus lasti õhku sillad ja Waldhofi tselluloosivabrik. Selle tagajärjel puhkes paanika, saarlasi põgenes mandrile, Pärnu sõjapõgenikke jõudis koguni Petrogradi. Aja möödudes hirm Saksa kallaletungi ees rauges ja tavapärase elurütm taastus. Sõja-aastate argielus hakkasid aga tunda andma varustusraskused, kütte ja toiduainete nappus.

Kõikidele muutustele vaatamata võib väita, et sõda, vähemalt aastatel 1914–1916, ei kahjustanud olulisel määral senise *kultuurilise*

pöörde edenemist, pigem isegi teravdas kultuurilisi vaatenurki. Ametlik saksavastane hoiak ja propaganda ning kohaliku baltisaksluse võimupraktika peatamine avas väiksemale rühmale eesti haritlastele ootamatud võimalused rahvuslike ideede levitamiseks, mida rahulik areng imperiaalses süsteemis polnud möödunud kümnendi jooksul pakkunud.

Vaba Sõna, rahvuslus ja kultuur

Sõda teravdas rahvuslikke vastuolusid kogu Euroopas, nii Venemaal (vrd Lohr 2003: 121–145) kui ka Eestis. Rahvusküsimuse üle diskuteerisid sõja-aastail mitmed eesti haritlased, vanas eas kirjutatud mälestustes tõdes Hans Kruus, et tollal „rahvusküsimus kerkis järk-järgult üha teravamaks poliitiliseks päevaprobleemiks“ (Kruus 1979: 144). Rahvusküsimuse arutelu tribüüniks sai aastail 1914–1916 uus, ‘radikaalsema sisuga’ ühiskondlik-poliitiline ajakiri Vaba Sõna, mille esimeseks tegevtoimetajaks sai nooreestlaste aktiivsemaid tegelasi Bernhard Linde. Uus ajakiri Tartus sündis ilmselgelt opositsioonina Postimehe konservatiivsele ja alalhoidlikule joonele, vastandades sellele pahempoolsest ja lausa sotsialistlikust ideestikust kantud kirjutised. Vaba Sõna väljaandmine sõja ajal osutus okkaliseks ettevõtmiseks. Sõja tõttu oli kahanenud kaastöölise ring, väljaande rütmi ahistasid sõjatsensuur, paberi- ja rahapuudus. 1915. aasta sügisel mobiliseeriti tegevtoimetaja Linde ametnikuna sõjaväkke ning uueks tegevtoimetajaks sai noor ajalooüliõpilane Hans Kruus, kes oli end juba tutvustanud vahedasulelise kirjutajana.

Esimesel sõjasügisel kirjutas Kruus kaks Saksa natsionalismi vastu suunatud artiklit, mis sõjatsensuurile oma saksavastase hoiakuga sobisid ja ajakirjas Vaba Sõna ära trükiti (Kruus 1914a, 1914b). Just Vaba Sõna veergudel toimus Kruusi toimetajakäe all 1915. aastal rahvusküsimuse arutelu, millest võtsid osa ka teravad

sotsiaalpoliitilised mõtlejad, noor Tallinna advokaat Jüri Vilms ja juristi haridusega ajakirjanik Eduard Laaman. Poliitiliselt oli tege- mist väga põhimõttelise diskussiooniga, kus jäädi eriarvamustele. Jüri Vilms leidis, et rahvusküsimuses on Eestis kaks voolu – Eesti Rahvameelne Eduerakond (ehk siis Jaan Tõnissoni juhitud partei) ja sotsiaaldemokraatia. Vilms analüüsis võrdlemisi irooniliselt ERE seisukohta, mis eitas Eesti ühiskonna sotsiaalset diferentseeru- mist, sest „[m]eie rahvas pidi olema huviliselt üks ühine mass ja seks pidi ta rahvavaimliselt jääma. Kõik, kes mõtlesid teiseti, olid need linnakodanlased, kes kippusid me kallimat vara, omapäras- t rahvuskultuuri lõhkuma, tähelepanemata rahva geeniust.” (Vilms 1915: 11) Ta vaidles vastu argumendiga, et ükski rahvas pole pääse- nud diferentseerumisest, „nende rahvuskultuur on aga süvenenud, väärtuslisemaks muutunud ja laienenud” (Vilms 1915: 11). Ühtlasi astus ta välja keeleuuenduse kaitseks, mida Jaan Jõgever oli teravalt rünnanud. Sotsiaaldemokraatide seisukohtade kriitikas vastustas ta rahvusküsimuse tarbetuks kuulutamist proletaarlaste solidaarsuse nimel. Vilms kirjutab: „Kultuurilise tasapinna tõusmise ja rahvus- küsimuse demokraatlike äraotsustamisega kaob põhi selt ebaloo- muliselt nähtuselt, et teinekord demokraatlikud ollused võitlevad oma rahvuse tagurlike ollustega teise rahvuse demokraatia vastu, mis on ajaloos ette tulnud.” (Vilms 1915: 15) Vilmsi poliitilised vaa- ted rahvusküsimuses erinesid Kruusi ideedest, milles on tunda marksismi ja sotsiaaldemokraatia mõjusid.

Et maailmasõda puhus lõkkele suure võitluse rahvusluse ja inimsuse vahel, tõdes ka Eduard Laaman, kes sõnastas sõjast tin- gitud põhilise küsimuse „... mis põhjusemõttel tuleb rahvuse õigu- seid korraldada, et nad rahvusluse barbaarlikeks ei muutuks?” (Laaman 1915: 65)¹ Ta nimelt pidas eelvaadeldud Vilmsi käsitlust

¹ Laamani sõnastuses võib esineda trükiviga ning mõeldud on, et rahvuslus barbaarsuseks ei muutuks.

kergeks ja poolikuks ning postuleeris: „Rahvus on kultuuri vorm; rahvameelsus, kellele kultuuri sisu tähtis, peab vormidele vaba enesemääramist garanteerima.” Ent hoiatas samas: „Rahvust iseenese ette ideaaliks teha, tähendaks tema kõrval üleüldisinimlist kultuuri sisu kõrvale lükata, alla langeda „von Humanität, über Nationalität, zur Bestialität”.” (Laaman 1915: 65) Vilmsile suunatud teravast kriitikast järeltas Laaman: „Rahvameelsus ei ole mitte nutulugu vana kultuuri viletsustest, ta on uus üleüldisinimlise kultuuri mõiste, äratundmine, et kultuuris mitte varandus ega haridus, vaid inimene ise, iga inimene kõige väärtulisem on.” (Laaman 1915: 68) Laaman ei kutsunud üles kartma mitte pahempoolsuse kosmopolitismi, vaid pealiskaudset klassikultuuri mõistet, klassiteadvuse liialdust, milles olevat kultuuriline hädaoht. Kruus ise otseselt vaidlusse ei sekkunud, kuid avaldas debati lõpuks artikli „Sotsialism ja rahvusküsimus”, milles refereeris Karl Marxi ja erinevate saksa ja prantsuse sotsialistide seisukohti rahvusprobleemi teemal. Loogiliselt jõudis Kruus järeldusele: „Tähtsamaks võiduks, mis sotsialistlik mõte rahvusküsimuse alal saavutanud, on vahetegemine kultuuri sisu ja vormi vahel.” (Kruus 1915c: 173) Selle arutluse postuleeris Kruus olulise tõdemusega: „Sotsialismi huvid aga on kõige otsekohesemalt kultuurilise loomisega seotud. Seepärast püüab ta ka saavutada loomejõudude täielist vabanemist igasuguste takistuste ja rõhuvate asjaolude alt. Kultuuri vormide loojaks on rahvus, ning sellepärast on sotsialismil üheks tähtsamaks nõudeks saanud rahvuste vabastamine igasuguse surve alt ja elulise edenemise tõkete kaotamine. Igal rahvusel olgu vaba enesemääramise õigus.” (Kruus 1915c: 174) Harva leidub sotsialismi ja rahvusküsimuse vahekorra nii selget sõnastust kui selles, õigupoolest juba 1914. aastal kirjutatud artiklis.

Tänapäeval ilmselt puudub vahetu tarvidus Vilmsi-Laamani-Kruusi diskussiooni (vrd Raun 2009: 46–48) jätkata, seda edasi

dekonstrueerida, selle nüansside üle edasi arutleda ja sellest olulisi järeldusi sõnastada.

Eesti Üliõpilaste Seltsi albumite IX väljaandena ilmus 1915. aastal omamoodi jätkuna eelnevale Villem Ernitsa toimetatud tähelepanuväärne artiklite kogumik „Rahvusküsimus I“, mille autoriteks olid Villem Ernits ise, Johannes Aavik ja Hans Kruus. Toimetaja järelsõna kohaselt oli loodetud palju suuremale arvule kaastöödele, kuid need ei laekunud.

Kruus kirjutas kogumikku pikema artikli „Rahvus ja klass“, milles tutvustas lähemalt Karl Marxi, Friedrich Engelsi, Karl Kautsky, Otto Baueri jt seisukohti rahvusküsimuses. Noore üliõpilase väited olid resoluutsed, ta kirjutas: „Ajaloost – sellest määratumast võitluste väljast, kus inimesed, ühinedes vähemisse ja suuremisse rühmisse, peavad kõige mitmelaadilisemid heitlusi elu ja surma pääle, käivad punase joonena kaks võitluste pättüüpi: rahvuslik ja klassiline.“ (Kruus 1915a: 47) Eesti Üliõpilaste Seltsi üllitatud eesti rahva tähtsustamiseks „Sirvilauad“ kirjutas ta samal 1915. aastal pikema essee „Ajaloota rahvused Venemaal“. Ta lähtus oma kirjutises Friedrich Engelsi poolt Austria slaavlaste kohta kasutatud väljendist *geschichtslose Nationen* – ajaloota rahvused. Kruus täiendas Engelsi mõtet ja väitis: „Ajalugu on ajaloota rahvused ajaloolisteks teinud.“ (Kruus 1915b 53) Julgelt visandas noor ajalooüliõpilane rahvusliku liikumise võrdleva põhiskeemi: „Nii ühesugune kui on eestlaste, lätlaste ja leedulaste rahvuslikkude püüete üleüldine ilme – nii ühelaadiline on ka nende rahvuste seltskondlikkuse arenemislugu. Need on talupojarahvad, ilma aadelita, kõrgemate kihtideta, kes oleksid võinud olla vastavil majanduslikul oludel rahvusliku kultuuri kandjaks ja arendajaks. Nende esimesed rahvuslikud ideoloogid on olnud talupoja massist välja võrsunud intelligents, kelle toetajaks „publikumiks“ oli talupoeg ja väikekodanlane. Need on tüübilised „ajaloota rahvad.“ Nad on koguni „modernilgi ajal“

olnud rahvusliku patriarhaalsuse ja idüllilise soojemiks pesadeks oma laulupidudega ja „rahvusliku maakarjaga“.” (Kruus 1915b: 58) Neis sõnastustes peegeldub võrdlemisi radikaalne rahvuse käsitus, mis selgelt oponeeris Jaan Tõnissoni Postimehe vanameelse poliitilise stiiliga.

Kuid on üllatav tõdeda, millise põhimõttekindlusega esitati oma seisukohti maailmasõja teisel aastal, justnagu oleksid need autorid sisimas kindlad, et rahvusliku enesemääramise küsimus tõuseb peatselt päevakorda. Või mis sundis pahempoolset kirjameest ja hilisemat poliitikut Johannes Jansi kirjutama 1916. aasta Vabas Sõnas essee „Vabadusest“, mille algul autor küllap irooniaga nentis: „Jälle kord räägitakse palju vabadusest, seekord rahvaste vabadusest, rahvaste kodanikuõigusest rahvusvahelises läbikäimises. Võitlevad riigid ütlevad endid just selle põhjusemõtte pärast verd valavat.“ (Jans 1916b: 191) Ja ometi loobus Jans ennustamast eestlastele vabadust, ta vaid teoretiseeris, et tulevikus kasvavat isikuvaadus laiuses ning hulgad saavat rohkem vabadusi, kuid vähenevat vabaduse amplituud.

Mis Vaba Sõna ülelugemisel sada aastat pärast nende tekstide ilmumist hämmastab, on selle väikese autorkonna, eesti mõtlejate esimese eliidi suur mõttevabadus ning sõnastamisoskus ja -selgus, mis on distinktsed tõendid *kultuurilisest pöördest*, mida Toivo Raun on nimetanud ka „Eesti lülitumiseks modernsusesse“ (Raun 2009).

Möönda tuleb ka erinevate autorite vastakaid seisukohti, mis on ajastule omane. Johannes Semper kirjutas Noor-Eesti 10. juubeliks oma teksti 1915. aastal Moskvast. Tema väide, et see oli lahtirahvustamise ajajärk, on ilmselt retooriline liialdus. Vast oli see noore Semperi idealism, kui ta kirjutas: „On tarvis igal silmapilgul end lahti koorida rahvuslikust kõntsast, nii pea kui see takistuseks saab kõrgemate, üleüldisnimiliste väärtuste loomisel.“ (Semper 1918b: 64) Tema arvates pidi see eitamise ja traditsioonide väiksusest

vabanemise protsess eesti kultuuri omapärasuse nimel kestma veel kaua. Noor-Eesti suuremaks rahvuslikuks teeneks oli Semperi järgi see, et ta selja pööras Eesti minevikule ja Prantsuse daamiga abiellustastus (Semper 1918b: 64). Kindlasti radikaalne seisukoht ka oma ajas ning ilmselt ei solidariseerunud sellega kõik tegevad nooreestlased. Sest valitses filosoofiliste mõjude ja ideestiku virvarr, milles puudus süsteem ja korrastatus, mis võikski olla iseloomulik *kultuurilise pööride* 'aja kiirenemisele'.

1916. aasta paradoksid

Maailmasõja südames olev 1916. aasta vajaks ilmselt Eesti ühiskonna seisukohalt eraldi süvenemist. Pea kaks aastat kestnud sõjale ei paistnud lõppu tulevat, Vene väed olid 1916. aasta mais teinud kindral Brussilovi juhtimisel olulise läbimurde ja nihutanud rindejoont üle 500 km läände. Rindetagalas Eestis oldi sõjaolukorraga mõnevõrra harjunud.

Kui Tartu kultuurielu ilmutas mõningaid rutiini märke, siis tuleb vaadata kaugemale üle kubermangu piiride. 23. märtsist kuni 10. aprillini oli Tallinnas väga esinduslik kunstinäitus, kus demonstreeris oma loomingut noor kunstnike põlvkond (Kangro-Pool 1916). Kindlasti polnud tegemist sõjavastase protestiga, vaid igati loomuliku püüdega näidata seltskonnale kunstiloomingut ja väärtustada kultuuri vastandina sõja barbaarsusele. Ent see pole vaid üksik leidfakt. Vaba Sõna kaastöölise ring oli 1916. aastal küll kahanenud, aga vähesed autorid seevastu kirjutasid pingsalt ajakirja ellujäämise nimel.

Tole aasta kontekstis on põhjust tagasi tulla Hans Kruusi kui ajakirja tegevtoimetaja kirjutise juurde. Olles ilmselt ajendatud Jansi artikli „Individualism ja meie avalik elu“ käsikirjast, mis ilmus küll hiljem, kuid mis soovitas, et eesti rahvas anduks ainult ühe

domineeriva kultuuri mõju alla (Jans 1916a: 60), kirjutas Kruus mõtetiheda ja poleemilise arutluse „Kultuuri loomas” (Kruus 1916). Terava kriitikuna heitis ta eesti kultuurielule ette sihtide udusust, selgusetust, laialipillatust ja süsteemi puudust. Määratledes kultuuri olemust kitsamas mõttes, väitis Kruus, et ta peab rahva kultuuriks „tema vaimlist, ideelist olemist, ilmavaadete ehitust, mis avaldub usus, filosoofias, kõlbluses, teaduses, õiguslikuis vaadetes, poliitilistes traditsioonides jne.” (Kruus 1916: 90) Ta pidas kultuuri peateguriteks „ühelt poolt seda ühiskondlik-kultuurilist ümbrust, milles inimestel tuleb liikuda ja tegutseda ja teisest küljest inimest, isikut ennast, kes muutusi püüab sünnitada olevas kultuuri arenemisjärgus.” (Kruus 1916: 91) Seades eesmärgiks saavutada kultuuri arenemises kõrgeväärtuslik süntees, mida on rõhutanud nimekad kultuuriajaloolased ja sotsioloogid, arutledes traditsiooni kui harjumuse, avaliku arvamise jõu, inerti ja edasiliikumise vahekorra üle, tõdes ta, et ühiskonna üksikud liikmed on mitmesuguste kultuuride mõju all. Tuues näiteid ajaloost märkis Kruus, et enne kultuuri sünteesi saavutamist „peab aga teatav kultuur paratamata läbi elama laialipillatuse, selgimatus, süsteemi puuduse ajajärgu. Ja niisugusel astmel on ka Eesti kultuur praegu.” (Kruus 1916: 94) Eesti uuema aja kultuuri arengust tõi ta esmalt välja saksa ainumõju: „Saksa mõju talupoeglikul aluspõhjal, mille juure tihti ühines meie esimeste tegelaste kösterlik ja kooliõpetajaline kutse-vaim – nii iseloomustus meie ärkamisaja kultuuri laad.” (Kruus 1916: 94) Hiljem tuli saksa kultuurimõjule võistlejaks vene kultuur, millest olnud kasu sedavõrd, et kahe kultuuri vaheline võitlus teinud teadlikumaks ja mõjunud vabastavalt, aidates „luua isikule tarvilikka eeldusi kultuuri loomiseks” (Kruus 1916: 95). Niisuguse arutluskäiguga jõudis Kruus tõdemuseni, et Noor-Eesti tegevus oma hüüdlausega „Enam euroopalikku kultuuri!” tähistas uue ajajärgu algust. Ta parafraaseeris: „Oleks võinud ka hüüda: enam tutvust

võõraste kultuuridega!" ning „ainult selle põhjusemõtte teostamine, ühenduses tarviliste ühiskondlike eeldustega on meie kultuuri arenemise viimasel aastakümnel viljakamaks ja hoogsamaks teinud, kui kunagi enne; ja suurem on tema õnnistus kahtlemata veel tulevikus." (Kruus 1916: 95) Ent Kruus polnud Noor-Eesti jäägitu apologet, ta nägi ka kultuuriliikumise puudusi: „Vaevalt suudeti läbi lugeda kolm-neli raamatut esteetikast, paar publitsistikast, üks poliitikast jne, kui juba arvati, et Euroopa väravatest läbi ollakse. – Kompileeriti, refereeriti, populariseeriti, ehk küll loomine populariseerimisest kõrgemale kuulutati." (Kruus 1916: 96) Mis teda eriti ei rahuldanud, oli maailmavaadete konglomeraat ja kultuuri iseloomulikumaks jooneks saanud eklektitsism. Kruus lõpetas oma kultuurimanifesti mõnevõrra pateetiliste üleskutsetega, rõhutades esmalt vajadust loovate võimetega, suure sünteesiandega isikute järele; nende esiletõusmiseks oli vaja luua eeltingimusi isiku loomisjõu suurenemiseks, millise abinõuks omakorda pidi olema kultuuride rohkus ja mitmekesisus, mille mõju all isik kasvab, areneb ja küpseb (Kruus 1916: 96–97). Kokkuvõttes sõnastas Kruus selgesõnalise kultuuripluralismi programmi: „Saagem tuttavaks võimalikult paljude kultuuridega; omandagem neilt kõike väärtuslikku, kuid mitte passiivselt, mehaaniliselt, vaid sulatagem see ühte ääsilises sünteesi tules, rajades oma kultuuri-ehitus omapärasuse alus põhjale. Hoidkem kõikumata ühe kultuuri ainumõju eest." (Kruus 1916: 97) Saja aasta eest sõnastatud kultuurimanifest, see, mida Kruus pidas ülesandeks järgnevatele aastakümnetele, on oma põhimõtetes kehtiv ka tänases ühiskonnas. Tänapäeval on need põhimõtted isegi aktuaalsemad kui sõja-aastal 1916, mil need trükiread olid suunatud oleviku visioonina tulevikku.

Võib kahtlemata esitada vastuväiteid, et kellel oli 1915. või 1916. aastal mahti lugeda noorte kriitiliste ja pahempoolsete haritlaste kirjatöid või et Vaba Sõna tiraažiga 1000–1200 eksemplari ehk ka

kogumik „Rahvusküsimus I“ ei levinud ega omanud suurt mõju. Selliseid väiteid on raske vaidlustada, ent niisuguste tekstide olemasolu eesti kultuuriajaloo eitada ei saa ning selles peegelduvad ajavaim, noorte haritlaste püüdlused ning *kultuurilise pöörde* uus kvaliteet, mis oli ettevalmistavaks teguriks autonoomia küsimusele või kaugemas perspektiivis ka riikliku iseolemise küsimuse tulekule Eesti poliitika keskmesse. Pole sugugi kindel, kas riikliku iseolemise idee oli rahvusliku iseolemise ideoloogia (vrd Karjahärm, Sirk 1997: 214–217) arengu loogiline tulemus.

Sõda ja ajakirjanduslik pööre

Sõda laiendas märgatavalt Eesti ühiskonna kommunikatsiooni, milles juhtiv osa kuulus ajakirjandusele. See muutus pole ainuomane Eestile, kogu Euroopa elas sõja tähe all ning kõik janunesid rindeuudiste järele, et teada saada vägede heitlusest ja omaste käekäigust sõjaväljal. Sõjas osalevate suurriikide ajakirjandusel oli äärmiselt suur roll poliitiliste teadete ja lahingureportaažide kiirel edastamisel, propagandal ja vastupropagandal. Briti Liberaalse Partei poliitilist retoorikat uurinud kirjandusteadlane Vincent Sherry nimetas Briti avalikus arvamuses sõja eel ja ajal toimunud debatte tabavalt „ajakirjanduslikuks pöördeks“ (Sherry 2003: 32–47). See sisukas metafoor kehtib kõigi maade ja rahvaste ajakirjanduse kohta maailmasõja ajal ning sel võib isegi olla palju ulatuslikum tähendus kui Sherry pakutud mõistel, mille ta omistas Briti erakondades ja ajalehtedes peetud ‘sõnasõjale’. Ajaloolane Niall Ferguson juhtis oma kontroversses ja provokatiivses teoses *The Pity of War* tähelepanu Briti ajakirjanduse plahvatuslikule kasvule nii väljaannete arvu kui ka tiraazide ning loetavuse osas. Ajalehe Daily Express tiraaz kahekordistus sõja aastail, Daily Mirror jõudis 1914. aasta miljoniliselt väljaandelt 1.307 miljonini 1916. aastal (Ferguson

1999: 243). Teiste maade ajakirjanduses ilmnes sama tendents, väidetavalt tõusis Saksa ajalehtede tiraaž 1913–1918 ligi 70% (Ferguson 1999: 243). Mitte kunagi varem polnud meedia saanud sellise tähelepanu osaliseks, sõda peeti ajalehtede ja ajakirjade veergudel rindekirjade, piltide, kaartide, lahinguskeemide, õhufotode, karikatuuride, anekdootide abil, plakatid kutsusid üles toetama omi ja võitlema vaenlaste vastu (Hüppauf 2014, Rudolph 1997). Meedia ja kogu avalik elu oli sõja algusest peale kõikjal pandud sõjatsensuuri alla, mis võib-olla isegi teravdas paberil ja sõnadega peetud sõda.

Samasugused muutused toimusid ka eesti ajakirjanduses (vt ka Kurvits käesolevas kogumikus). Juhtivate ajalehtede Postimehe ja Päevalehe tiraaž tõusis mitmekordseks ning oleks kasvanud veelgi, kuid sõja-aastatel hakkas seda piirama paberipuudus. Kui Postimehe tiraaž oli 1914. aasta juuni algul 11 000, siis aasta lõpuks tõusis see 25 000-ni (Aru 2002: 41–42). Arvatavasti ületas tegelike lehelugejate arv tunduvalt trükiarvu, seda iseäranis 1916. aastal, mil kõik lehetoimetused tõstsid tellimuste ja üksiknumbrite hindu.

On tähelepanuväärne, et just aastail 1914–1915 asutati terve rida uusi väljaandeid nagu Võru Teataja, Tartu Päevaleht, Üliõpilaste Leht (Tartus), Rakvere Teataja, Tallinnas rahvameelne nädalaleht Hommik, kiiresti populaarsust võitnud Tallinna Kaja, rahvalik ilukirjanduse, nalja ja pildileht Leek (1915), Narva Elu (1915) jmt. Neist mitme väljaande eluiga osutus lühikeseks, kestma jäid suuremate linnade ajalehed.

Sõjauudised kasvasid ajalehtede tiraaže, paar väiksemat lehte kurtsid, et nende numbrid haaratakse lennult ja et inimesed loevad ajalehti seninägematu huviga. Narva Elu reklaamis end teadaandega, et kõige värskemad ja hästi valitud sõjasõnumid võidakse Narvas ja ümbruses ainult nende ajalehe kaudu saada, sest lehe esimene külg saab hommikul trükitud, nii et kõik telegrammid, mis kuni kella 4-ni

hommikul kohale jõuavad, selsamal päeval lehes ilmuvad.² Sõjatsensuuri tõttu oli lehtedes kirjade avaldamine enamasti anonüümne. Päevalehes on 3. aprillil 1915 trükitud nimetu sõjamehe erakiri oma õele 11. märtsist pealkirjaga „Eesti laul Karpatides“. Sõjatsensuuri reeglite tõttu puuduvad täpsed koha- ja isikunimed, kirjutaja üksnes mainib, et ta olevat kogu Galiitsia läbi marssinud ja asuvat nüüd juba kolmandat nädalat lahinguliinil Karpaatides, kus nad oma 20-liikmelise Eesti maakooliõpetajatest meeskooriga mägedes eesti laulu harrastavad. Kuidas sarnased kaastööd sõjarindelt ajalehetoi- metustesse jõudsid, kas rindemehed kirjutasid teadlikult lehtedele ja kuidas omaksed Eestis neid kirju mõistsid, jääb paraku ebaselgeks. Samas numbris on sõjateateid nn Türgi sõjast, väeosade saatmisest Dardanellidesse, Smürna kindlustamisest ja lahingust Mesopotaa- mias³, kõik kohad Eestist kaugel ja võib-olla ka kooligeograafias väheõpitud alad.

Tammsaare mõistis seda olukorda ja kirjutas 1915. aastal: „... sõda on suur kihutaja maade tundmaõppimiseks. Palju oli neid, kellel oli lähemat aimu Karpaatia mäeteede või Väike-Aasia kuris- tikkude ning kindlate paikade kohta? – nüüd on sellekohased nime- tused kõigi lehelugejate suus ja isegi talumajas, saunahütis otsib uuriv silm lagunenu kaardilt nõutavat paika. [---] Nüüd räägitakse aga linnadest, küladest ja maakohtadest, millest mõnel üksikul vae- valt aimu oli.“ (Tammsaare 1919: 15) Eestikeelsed lehed ei olnud uudiskanaliks mitte ainult sõjasündmuste, vaid ka eesti sõjameeste kohta, trükiti sõdurite kirju rindelt või laatsarettidest. Eduard Virgo nädalakiri Tallinna Kaja avaldas 1915 regulaarselt teateid sõjaväljal olevatest eesti sõduritest ja ohvitseridest. Peeaegu igas numbris oli rubriik „Eestlased sõjaväljal“ – pilditahvel sõjameeste fotodega

² Vt pealkirjata ja autori nimeta teadaannet Narva Elus nr 1, 2. jaanuaril 1915, lk 4.

³ Vt Päevaleht nr 74, 3. aprill 1915, lk 1.

ning andmetega nende päritolust, umbkaudsest asukohast sõjaringideil ning nende saatusest – kas tegevvaes, vangis, haavatud, langenud või teadmata kadunud. Vaatamata sõjast tingitud takistustele kommunikatsioonis oli uudiste ja informatsiooni liikumine ja edastamine hämmastavalt operatiivne. Uudisvoo kiirus mõjutas seega kogu lugevat ja kuulavat rahvast ning see polnud enam ainult linnaharitlaste eesõigus.

Sõja kultuuriline, tsiviliseeriv-hariv mõju lugemis- ja kirjaoskuse levikule, geograafiliste teadmiste omandamisele rindeteateist ja sõdurite kirjadest on ilmselge ning seegi võiks kuuluda *kultuurilise pöörde* olemusse.

Põlvkondade küsimus

Senine vaatlus osutab, et hüpotees *kultuurilisest pöördest* Esimese maailmasõja eel ja ajal pole lihtsalt subjektiivne visioon, väga palju silmaga nähtavaid ja ka säilinud kultuurilisi tõendeid kinnitab selle tegelikku olemasolu. See toimus reaalsete inimeste ja ennekõike loovisikute ideede elluviimisel. On omaette küsimus, kas nende inimeste tegusid ja loovust on ajendanud individualism, mida Noor-Eesti liikumisele on ette heidetud, kosmopolitism ja/või rahvuslus ehk hoopis nende kummaline kooslus. Need küsimused vaevasid Kruusi, kui ta 1916. aastal kirjutas „... kes ja kuidas sünnitab muutusi kultuuris; kas seda teevad üksikud isikud, kes uusi loodud vorme teistele edasi annavad või sünnivad nad iseenesest, tekides enam-vähem üheaegselt pea kõigi inimeste juures.” (Kruus 1916: 90) Bernhard Linde rõhutas hilisemas, 25 aasta tagasivaates: „Noor-Eesti ajajärgu individualism võimaldas seevastu tõelist isiku arengut, kuna selles Gustav Suitsi ümber koondunud kaaslased ei muutunud karjaks, milles oleks võisteldud üksteisega sõnakuulelikkuse tugevuses.” (Linde 1930: 1086) Tagantjärele võib arvata, et

Linde osutus kehtis esmajoones haritlaste kohta, kuid ilmselt on tegemist uueneva ühiskonna ühe tunnusoonega.

Seejuures on kindel, et *kultuurilise pöörde* kandja ja läbiviija oli valdavalt noor haritlaspõlvkond, kellega liitus ka vanemaid loovinimesi. Noore haritud põlvkonna esilekerkimist kinnitavad statistilised andmed. 1915. aastal avaldatud Eesti üliõpilaste ja vilistlaste nimekirjas on 830 eesti üliõpilast, sealhulgas 132 naist, ning 630 vilistlast, neist 23 naist (Eesti üliõpilaste...1915). Neid arvandmeid avaldanud ja analüüsinud Villem Ernits leidis, et üliõpilaste üldarv polnud 1913. aasta teise poolega võrreldes (624) eriti palju tõusnud, kuid siiski olevat Eesti oma 0,8 üliõpilasega 1000 elaniku kohta (eestlaste üldarvuks võttis ta 1 250 000) soomlastega ühel tasemel, jäädes maha Soome rootslastest ja ungarlastest (Ernits 1915: 174–175). Hili-semad uurijad on tõdenud, et sajandivahetusest kuni 1915. aastani kasvas eesti üliõpilaste arv viis korda, ulatudes 1915. aastal 1000-ni (Karjahärm 1994: 1798, Karjahärm, Sirk 1997: 155–156). Kui 1910. aastal oli üliõpilasi vast 800 (Karjahärm 1973: 628), siis võime arvata, et suur osa neist oli astunud ülikooli pärast 1905. aastat, olles loomulikult lõpetanud enne gümnaasiumi. Paraku pole küsimus üksnes arvulistes näitajates, vaid kindlas teadmises, et Eesti tollases intelligentsis oli määravaks noor põlvkond. Noor-Eesti kümnet aastat 1915. aastal kokku võttes püüti nooruses leida ühiskonna konflikti allikat: „Noorus ja vanadus, need on kaks lepitamatut polaarset jõudu. Kumbki isesuguse hingeeluga. Vastuolu nende vahel on paratamatu. See on vaen traditsiooni ja kriitilise mõtte, rahu ja rahutu otsimise vahel. See on nähtus, mis lõputa.” (Kruus 1915b: 268). Kui eelnevas on tunda 1905. aasta pateetikat, siis 1915. aasta kontekstis oli Kruus endiselt arvamusel, et „[m]eie ei saa vanadusega kaasa minna. Vanadus ei saa meiega ühes tulla.” (Kruus 1915d: 272) Ta tegi tollal mõõnduse vaid üksikutele vanematele, kelle hinged püsivad noortena ja kes suudavad noortele „kaasvõitlejalikku kätt” pakkuda. Eemaldudes

Kruusi retoorikast, peame küsima, kes on noored, kes moodustasid selle noore põlvkonna?

Põlvkondade küsimus muutus sotsiaaluuringutes aktuaalseks peamiselt saksa sotsioloogi Karl Mannheimi töö *Das Problem der Generationen* avaldamise järel 1928. Ta nimelt leidis, et põlvkonna näol on tegemist sotsiaalse paigutuse erilise tüübiga, mis ei lange kokku sotsiaalse grupiga, vaid on lihtsalt sünniaastakäikudel põhinev kokkukuuluvus, mida määrab põlvkondade bioloogiline rütm (Mannheim 2009: 127, 129, vrd Becker 2008). Eesti diskursuses on põlvkondade küsimust vähe puudutatud. Johannes Semper avaldas kunagi arvamust, et „[a]jaloo rütm näitab küll veenvalt, et uus ja sootu teisiti mõtlev ja loov sugupõlv murrab end ikka siis läbi, kui eelmisest on möödunud umbes kolmkümmend aastat.” (Semper 1927: 27) Teistsugusel arvamisel oli Oskar Loorits, kes pidas Tartu renessansi ehk nn järelärkamise kandjaks kolmandat generatsiooni, kes sündinud 1870. aasta ümber, selle keskuseks Eesti Üliõpilaste Seltsi ning ajaliseks tähiseks Jaan Tõnissoni tulekut Eesti avalikkusse (Loorits 1955: 109). Looritsa vaatenurk on äärmiselt Tartukeskne, pealegi tundub Tõnissoni, Suitsu ja Tuglase paigutamine ühte ja samasse põlvkonda ideeajalooliselt sobimatu. Toivo Raun on hiljuti vaadelnud Noor-Eesti põlvkonna küsimust ning juhtinud tähelepanu sellele, et uus põlvkond oli kasvanud venestusaja haridussüsteemis, „mis aitas eestlastel vabaneda baltisaksa kultuuri hegemooniast ja julgustas otsima kultuurilisi eeskujusid mujalt” (Raun 2009: 41). Noore põlvkonna eestlastel tõusis suhtluskeelena esikohale eesti keel, haridusega omandati nii saksa kui vene keel ning see põlvkond kohanes uue venestusaegse olukorraga suurema traumata.

Kui teha põgus ringvaade 1905. aasta revolutsiooni aktivistide hulgas, siis torkab kohe silma vanuserühm sünniaastaga ± 1886 , seega 'punasel aastal' ± 20 -aastased. Põlvkonna ideaalesindajaiks,

kel sünniaasta 1886, oleksid siis Noor-Eesti seltskonnas Friedebert Tuglas ja Bernhard Linde, järgnevad Villem Grünthal-Ridala ja Peeter Ruubel aasta, Aino Kallas kaks ja Gustav Suits kolm aastat neist vanemad, Aavik kuus, Tammsaare aga kaheksa aastat vanem, Marta Sillaots jälle aasta noorem. Mässumeeste hulgast täiendavad sama aastakäiku Karl Ast, August Rei ja Anton Palvadre. Eesti naistest esindavad 1886. aastakäiku Alma Ostra (Oinas), Hella Murrik (Wuolijoki) ja Leeni Ploompuu, ehk ka kolm aastat vanem Marie Under. Siia tuleks lisada kunstnikke, muusikuid, teatritegelasi jne. Statistilised arvutused polegi vajalikud, sest juba esmapilgul joonistub välja väga teovõimekas haritlaspõlvkond, kes maailmasõja algaastail olid pea kümme aastat vanemad, parimas loomeeas ± 30 -aastased. Need tähelepanekud vajaksid kinnitust ulatuslikuma kaardistamise abil ning vast pole Peeter Ruubeli arvamus, et pea-aegu kogu noorem haritlaskond oli Noor-Eesti poolehoidja, sugugi liialdus, erinevalt Karjahärmi hinnangust (Rubel 1918: 49, Karjahärm 1994: 1810).

Sõja puhkedes oli juurde tulnud veidi noorem, ± 25 -aastaste vanuserühm, kes oli sirgunud 1905. aasta vabaduspäevade järelaines ja Noor-Eesti vaimustuses. Uude põlvkonda või pigem järelpõlvkonda kuulusid Henrik Visnapuu, Rasmus Kangro-Pool, Johannes Vares, Johannes Semper, Villem Ernits, August Gailit, Jüri Vilms, Jaan Roos, Hans Kruus, Paul Kogerman, Emma Asson, Marie Heiberg, Jaan Kärner ja Richard Roht, kui nimetada siin tuntumaid.

Põlvkondliku koondportree loomine pole siinse kirjutise eesmärk, pealegi ei tohi selline raamistamine olla iseseisev eesmärk, küll on aga vaja rõhutada mõnd aspekti, ennekõike haridusolusid. Selle põlvkonna kooliaeg langeb aega, mida nimetame venestamiseks. See tähendab, et enamikul neist algas venekeelne õpe juba vallaakoolis, mille kõrval olid siiski emakeele tunnid. Gümnaasiumiõpingud tõid juurde saksa ja prantsuse keele, enamasti ka ladina

ja kreeka keele. Ladina grammatika korralik õppimine lihtsustas muidugi paljude Euroopa keelte juurdeõppimist, millest annab tunnistust tõlkimise populaarsus ja tõlkekirjanduse kasv eesti raamatuturul, tõlked ja referaadid Vabas Sõnas jne. Märkida tuleb ka soome keele oskuse paranemist, mida tunnistavad Soome kontaktide laienemine ning tavapäraseks muutunud Soome-reisid.

Tähtis on osutada, et noore põlvkonna aktiivsemad liikmed paiknesid alul vaid Tartus, Pärnus ja Kuressaares (Linde 1918: 14) ning isegi hiljem ületas Pärnu gümnaasiumi kasvandike osakaal Noor-Eestis ja selle toetajaskonnas näiteks Tallinna seltskonna (Linde 1918: 25, Looring 1938). Mis tähendab, et ei tohiks unustada tsaariaja lõpu provintsslikku eraldatust näiteks Eestimaa ja Liivimaa vahel, mis maailmasõja aastail, tundub, et hakkas vähehaaval murenema.

Vene keele hea oskus ja paljude puhul lausa valdamine on iseloomulik selle põlvkonna noorematele liikmetele. Tähelepanuväärne on näiteks eestlastest riigiametnike arvu kasv Eestimaa kubermangus (Woodworth 2006: 356), mis eeldas suhtlemist kolmes kohalikus keeles. Kusjuures vene keele omandamine ei toimunud emakeele arvelt, pigem vastupidi, eesti keele eelarvamustevaba kasutamine kõnes ja kirjas, sealhulgas näiteks sotsiaalpoliitiliste tekstide loomisel ja seletamisel laienes ja kiirenes; üleüldse toimus eestikeelse kirjanduse ja ajakirjanduse lugemise plahvatuslik kasv. Võõrkeelte oskus oli vajalikuks tingimuseks vabale liikumisele erinevate kultuurikeskuste vahel kodu- ja välismaal. Noore haritlaskonna õpingud Peterburis, Moskvas, aga ka Helsingis, Varssavis, Berliinis või isegi Pariisis on piisavad tõendid uue põlvkonna käitumismudelist. Maailmasõja aastatel omandas Petrograd ka Eesti ühiskonnale alternatiivse pealinna nimbuse. Loomulikult polnud reisimine tollal kohustuslik norm ning see polnud majanduslikel põhjustel kõigil noortel võimalik. Kuid ka siin andis tunda toonase Eesti ühiskonna suhteliselt hea majanduslik olukord, mis tõstis juba esile eestlaste

keskmiselt jõukama ehk materiaalselt iseseisva klassi, kelle järeltullev põlv pürgis karjääri tegema ettevõtjate, juristide, kirikuõpetajate või sõjaväelastena.

Ühe põlvkonna vanuseline tihedus ja ideeajalooline relevantus on kokku viidavad mõtted, mida on samast ajast täheldatud ka Lääne-Euroopas. Robert Wohl on käsitlenud nn 1914. aasta põlvkonda, mis suures enamuses hukkus ja lagunes Esimese maailmasõja tagajärjel (Wohl 1979). John Lukacs täheldas Budapesti kultuuri- ja sotsiaalmiljööd analüüsides põhimõtteliselt sarnaseid arenguid nagu Eesti puhul, ent ta nimetas seda 1900. aasta põlvkonnaks (Lukacs 1988: 137–181). Budapestis kogunes maailmasõja aastail Georg Lukácsi (1885–1971) juhitud noorte haritlaste nn pühapäeva ring, kuhu kuulus filosoofe, sotsiolooge (muide ka Karl Mannheim), ajaloolasi ja luuletajaid ning ka seda kooslust on nimetatud põlvkondlikuks kooskäimiseks (Gluck 1991). Euroopa kultuuriloos leidub mitmeid samaaegseid põlvkondlikke rühmitusi, see on teatud määral ajastu märk.

Erinevalt Lääne-Euroopa diskursuses rõhutatud '1914. aasta põlvkonna' hiigelsuurtest kaotustest, mis oli oluline kultuuriline tegur Inglismaal, Prantsusmaal ja Saksamaal, säilis eesti haritlaskonna tuumikrühm (enamik neist ei jõudnud sõjarindele) ning ka nende kaotused hiljem Vabadussõjas polnud märkimisväärselt suured. Kui baltisaksa ajaloolane Reinhard Wittram kirjutas 1919. aasta põlvkonnast, siis pidas ta kitsamalt silmas neid baltlasi, kelle ühiselt kogetud ellu (*Gemeinschaftserlebnis*) jätsid sügava jälje *Baltenregiment* ja *Landeswehr* ehk siis Vabadussõja murdepunktid baltluse eksistentsis (Wittram 1928: 9). Eestlaste sama põlvkond jätkas oma kultuuri-tegevust pärast sõda ning tagas kultuuritraditsiooni järjepidevuse 1920.–1930. aastail iseseisvas Eestis.

Järeldusi

Siin pakutud arutelu põhijooni kokku võttes oleks tarvilik esile tõsta paari asjaolu. *Kultuurilise pöörde* kontuuride markeerimine on sajandipikkuse ajalise tagasivaate historitsistlik tõdemus, mis pole lõplikult tõestatud. Praegu on tegemist selgemaid piirjooni võtva kontseptsiooniga, mis sisaldab koherentsema tõlgenduse, kuidas reaalses ajaloos toimus põhimõtteline diskursuse muutus, mille tulemusena tekkis uus kultuuriline kvaliteet. Kaasaegsed tajusid Eestis 1905. aasta revolutsioonist alates ja vähemalt murrangulise 1917. aastani *kultuurilise pöörde* üksikuid ilminguid, kuid olles nende muutuste keskel, polnud nad suutelised mõtestama selle sünergilist olemust, ehkki juba 1916. aastal formuleeriti kultuurisüntheesi sihid ja rajad. Ka tänapäeval on tolle *kultuurilise pöörde* igakülgse tajumine võimalik transdistsiplinaarse lähenemise abil. See tähendab, et nähtust tervikuna tuleb vaadelda üheaegselt väga paljude aladistsipliinide fookuses, ei piisa ainult ajaloolisest rakursist.

Ühiskonna paineid vabastanud 1905. aasta revolutsioonist ja Noor-Eesti liikumisest alguse saanud *kultuuriline pööre* laienes ja teises esimese kümnendi jooksul ning ei vaibunud ka Esimese maailmasõja puhkemisega 1914. aastal. Noor-Eestist lähtunud uuenduste vool tungis kirjanduse, keele, stiili, retoorika, kunsti, ajakirjanduse, tõlkekirjanduse, kirjastamise, trükikunsti, raamatukogunduse jt valdkondadesse. „Enama euroopaliku kultuuri“ üleskutse leidis nooremas haritlaskonnas positiivse vastukaja ning muutis kultuurieelistusi. Tung euroopaliku kultuuri poole toimus kõrvuti eesti keele uuendamisega.

Maailmasõja põhjustatud kammitsused – mobilisatsioonid, sõjatsensuur, baltisaksluse represseerimine – allutasid Eesti ühiskonna teistsugusele režiimile, milles leidis siiski võimalusi eesti loovkultuuri edendamiseks kunstis, kirjanduses ja ajakirjanduses.

Noor-Eesti viimase, viienda albumi avaldamine 1915 oli ühe etapi lõpp, mida jäi ajastutähisena meenutama pühendusraamat „Kümme aastat“ (1918). Uuenemisliikumine saavutas oma sotsiaalpoliitilise, ideelise ja kultuurilise kvintessentsi aga Noor-Eesti rühmituse ajakirjas Vaba Sõna 1914–1916, kus sõja aastail avaldati terve rida ideeajalooliselt tähtsaid tekste, sealhulgas kultuuri sünteesi taotlev programmilise tähendusega kirjutis. Ajakirja tekstikogumit võib pidada *kultuurilise pöörde* üheks ehedamaks peegelduseks. Kultuuri, rahvusluse, poliitika, vabaduse, demokraatia, teaduse jt küsimuste toomine avalikku diskursusesse valmistas vähemalt üht osa Eesti tollasest poliitilisest juhtkonnast ja intelligentsist ette strateegiate ja taktika valikuks imperiaalse korra kokkuvarisemisel 1917. aastal.

Kui maailmasõda on Lääne-Euroopa kontekstis käsitatud rõhutatult massiliste inimkaotuste ja kultuurihävingu kontekstis, siis Eesti ühiskonna puhul võime nentida sõda kui kommunikatsiooni ja informatsiooni edastamise kiirendavat faktorit. Eesti ajakirjanduse vastu tekkis sõja ajal kõrgendatud huvi, mis sünnitas uusi väljaandeid ja kasvas ajalehtede tiraaži mitmekordseks. Sõjauudiste jälgimine ja eestlaste saatus sõjaväljal laiendasid rahva lugemis- ja kirjaoskust ning geograafilisi teadmisi, mida tuleb samuti käsitleda kultuurilise uuenemise osana.

Noor-Eesti ja kultuurilise uuenemise peamiseks kandjaks oli valdavalt noor põlvkond, 1886. aasta paiku sündinud mehed ja naised, kes 1905. aasta mässumeelsuses olid seega 20-aastased, Esimese maailmasõja hakul aga juba 30-sed. Nende järelpõlvkond oli sündinud vaid mõned aastad hiljem, 1890. aastatel, kuid mõjutatud 1905. aasta vabaduspäevadest ja nooreestlaste ideedest. *Kultuurilise pöörde* põlvkond oli venestusaegsetes koolides saanud hea hariduse, sihikindlalt omandanud emakeele nii kõnes kui kirjas ning õppinud võõrkeeli, ennekõike kohustuslikku vene keelt, mis tagas sellele paremaid õppimisvõimalusi ülikoolides, suhtlemist ja

reisimist Petrogradis, Moskvas, ehk ka mujal Venemaal. Uue põlvkonna maailma avarumine hõlmas muidugi ka Soome või üldse Skandinaavia, ent ka Saksamaa ja Prantsusmaa.

Kultuuriline pööre kuulub olemuslikult Eesti ühiskonna suurde makroajaloolisse pöördesse, mille tõi kaasa linna ja maa vahekorra muutus ning mis tegi linnadest eestlaste majandusliku, poliitilise ja kultuurielu keskused (Kruus 1920). Kogu kultuuriline uuenemisiikumine on peamiselt seotud linnaga ja ka Noor-Eesti juhtiv rühmitus, mille liikmed küll ise olid enamasti maalt pärit, idealiseerisid linnaühiskonda ning osutasid maaühiskonna võimalikule langusele (Raun 2009: 43). Selline visioon peatselt saabuvast iseseisvas Eesti Vabariigis küll teoks ei saanud, kuid teatav linna ja maa vastuolu jäi Eesti riikluses püsima kindlasti Teise maailmasõjani. Kui Noor-Eesti ajastul kujunes väga suur osa Eesti klassikalisest kultuurikaanonist ning sai alguse moodne (modernne) eesti kultuur või toimus teisitsõnu Eesti lülitumine modernsusesse (Raun 2009), siis on seletuslikult otstarbekas seda mitte paigutada modernismi laia tähendusse, vaid piirata kitsama *kultuurilise pöörde* mõistega. Eesti ühiskonna arengujõuks ja edasiviivaks teguriks möödunud sajandi teisel kümnendil olid kultuur ja rahvuslus, mida Vene revolutsioonide ajal mõjutasid sotsiaalsed ja sotsialistlikud ideed. Mil moel ja määral see kultuuriline ja ideeline kooslus muutus ning arenes iseseisvuse saavutamise järel, ületab siinse arutelu ajalised ja sisulised piirid.

Eelnevat arutelu kokku võttes võib sõnastada üldisema järelduse, et *kultuurilise pöörde* käigus ja tulemusena toimus Eestis oluline paradigma muutus – valdavalt suulise talupojajäihiskonna asemele astus moodne kirjalik ühiskond.

Kirjandus

- Aavik, J[ohannes] 1912. Tuleviku eesti-keel. – Noor-Eesti IV. Tartu: E.K.S. Noor-Eesti, 170–179.
- Aavik, J[ohannes] 1915. Rahvuslik tunne Eestis. – Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. 9. Rahvusküsimus. 1. Toim Villem Ernits. Jurjev: Eesti Üliõpilaste Selts, 28–38.
- Aavik, Johannes 2014. Päevaraamat 1916–1929. Koost ja komment Olavi Pesti. Tartu: Ilmamaa.
- Andresen, Nigol 1969. „Noor-Eesti“ küpsusaastad. – Looming 7, 1094–1104.
- Andresen, Nigol 1970. Noor-Eesti ja keeleuendus. – Looming 9, 1421–1429.
- Andresen, Nigol 1975. „Noor-Eesti“ ja ta retseptioon 1905–1909. – Looming 10, 1549–1568.
- Aru, Krista 2002. Eesti ajakirjandus aastatel 1766–1940. – Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940. I. A–N. Toim Endel Annus, Tiina Loogväli. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 20–51.
- Bachmann-Medick, Doris 2014. Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften. 5. Aufl. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Becker, Henk A. 2008. Karl Mannheims „Problem der Generationen“ – 80 Jahre danach. – Zeitschrift für Familienforschung, 20 Jahrg., Heft 2, 203–221.
- Black, Jeremy 2012. War and the Cultural Turn. Cambridge: Polity Press.
- Bonnell, Victoria E.; Hunt, Lynn 1999. Beyond the Cultural Turn. Berkeley: University of California Press.
- Burke, Peter 2011. Mis on kultuuriajalugu? Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Chaney, David 1994. The Cultural Turn: Scene-setting Essays on Contemporary Cultural History. London–New York: Routledge.
- Cook, James W. 2012. The Kids Are All Right: On the „Turning“ of Cultural History. – American Historical Review 117, 3, 746–771.
- Eesti üliõpilaste...1915 = Eesti üliõpilaste ja vilistlaste üleüldine nimekiri. Taaralinn [Tartu]: Üliõpilaste Lehe kirjastus.
- Einbund (Eenpalu), Kaarel 1913. Raamatukogutöö ja raamatukoguhoidja. Tartu: Noor-Eesti.
- Einbund (Eenpalu), Kaarel 1914. Rahvaraamatukogude sisemine korraldus. Tartu: Noor-Eesti.

- Eksteins, Modris 1989. *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*. London–New York–Toronto–Sydney–Auckland: Bantam Press.
- Ernits, Villem 1915. Eesti üliõpilaste ja vilistlaste üleüldise nimekirja arvustikulised kokkuvõtted. – *Üliõpilaste Leht* 7, 174–182; 8, 204–213.
- Esse, Liisi 2015. Suure sõja mäletamine. Kirjad, päevikud ja mälestused eestlaste sõjakogemuse avajana. – *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*. Koost Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 21–29.
- Eyesteinsson, Astradur; Liska, Vivian (Eds.) 2007. *Modernism*. Volume 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Ferguson, Niall 1999. *The Pity of War: Explaining World War I*. New York: Basic Books.
- Frame, Murray; Kolonitskii, Boris; Marks, Steven G.; Stockdale, Melissa K. 2014. *Russian Culture in War and Revolution, 1914–1922*. Vol. 1, Book 1–2. Bloomington (Indiana): Slavica Publishers.
- Gatrell, Peter 2015. Tsarist Russia at War: The View from Above, 1914–February 1917. – *The Journal of Modern History* 87, 668–700.
- Gluck, Mary 1991. *Georg Lukács and his Generation 1900–1918*. Cambridge (Massachusetts)–London: Harvard University Press.
- Grabbi, Herbert 1996. *Maailmasõda*. New York–Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts.
- Grosschmidt, Eduard 1937. *Suures heitluses*. Tartu: Noor-Eesti.
- Hanko, August (toim) 1939–1940. *Maailmasõda 1914–1918*. I. 1914. aasta sõjasündmusi. Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv.
- Hennoste, Tiit 1996. *Modernism ja meie: kolm pinget*. – *Keel ja Kirjandus* 4, 217–224.
- Hinrikus, Mirjam (koost) 2006. J. Randvere „Ruth“ 19.–20. sajandi vahetuse kultuuris. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Hüppauf, Bernd 2014. *Medien des Krieges*. – *Erster Weltkrieg. Kulturwissenschaftliches Handbuch*. Hrsg. Niels Werber, Stefan Kaufmann, Lars Koch. Stuttgart–Weimar: Metzler, 311–339.
- Jameson, Frederic 1998. *The Cultural Turn: Selected Writings on the Postmodern, 1983–1998*. Brooklyn: Verso.
- Jans, Joh[annes] 1916a. Individualism ja meie avalik elu. – *Vaba Sõna* 3, 57–61.

- Jans, Joh[annes] 1916b. Vabadusest. – Vaba Sõna 7–9, 191–194.
- Jansen, Ea 2010. Kultuuriline murrang. – Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoim Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 382–395.
- Jürgenstein, Anton 1915. Suur ilmasõda 1914–1915. Tartu: Postimees.
- Kangro-Pool, J[ohannes], 1916. Eesti kunstinäitus Tallinnas. – Vaba Sõna 3, 81–85.
- Karjahärm, Toomas 1973. Eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemisest möödunud sajandi lõpul ja praeguse algul. – Keel ja Kirjandus 10, 624–630.
- Karjahärm, Toomas 1994. Eurooplus, eestlus ja „Noor-Eesti“. – Akadeemia 9, 1795–1821.
- Karjahärm, Toomas 2012. Vene imperialism ja rahvuslus: moderniseerimise strateegiad. Tallinn: Argo.
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino 1997. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Kerg, J[ohannes] 1911. Eesti kulturaliste püüete põhjused. – Eesti Kultura I. Korrald V[illem] Reiman. Tartu: Postimehe kirjastus, 22–36.
- Kern, Stephen 2003. The Culture of Time & Space, 1880–1918. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Kivimäe, Jüri 2008. Noor-Eesti tähendust otsides: vanu ja uusi mõtteid. – Methis. Studia humaniora Estonica 1/2, 21–43. DOI: <http://dx.doi.org/10.7592/methis.v1i1-2.467>
- Koch, Lars 2014. Der Erste Weltkrieg als kulturelle Katharsis und literarisches Ereignis. – Erster Weltkrieg. Kulturwissenschaftliches Handbuch. Hrsg. Niels Werber, Stefan Kaufmann, Lars Koch. Stuttgart–Weimar: Metzler, 97–141.
- Kramer, Alan 2007. Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War. Oxford: Oxford University Press.
- Kruus, Hans 1914a. Preisimaa poolavaenulik poliitika. – Vaba Sõna 7–8, 212–219.
- Kruus, Hans 1914b. Saksa rahvuslus. – Vaba Sõna 9–10, 276–280.
- Kruus, Hans 1915a. Rahvus ja klass. – Eesti Üliõpilaste Seltsi Album IX. Rahvusküsimus I. Toim V[illem] Ernits. Jurjev: Eesti Üliõpilaste Seltsi kirjastus, 39–54.

- Kruus, Hans 1915b. Ajaloota rahvused Venemaal. – Sirvilauad. Eesti rahva tähtsaamat 1916. Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts, 52–72.
- Kruus, Hans 1915c. Sotsialism ja rahvusküsimus. – Vaba Sõna 6, 171–174.
- Kruus, Hans 1915d. Noorus ja vanadus. – Vaba Sõna 10/11, 267–272.
- Kruus, Hans 1916. Kultuuri loomas. – Vaba Sõna 4–5, 89–97.
- Kruus, H[ans] 1918. [Pealkirjata] – Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915. Tartu: Noor-Eesti, 34–40.
- Kruus, Hans 1920. Linn ja küla Eestis. Tartu: Noor-Eesti.
- Kruus, Hans 1970. Ajakirja „Vaba Sõna“ toimetamas. Peatükk mälestusi 1915.–1916. aastast. – Keel ja Kirjandus 5, 295–301.
- Kruus, Hans 1979. Ajaratta uutes ringides: Mälestusi 1907–1917. Toim Karl Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kröönström, Mati 2006. Eesti rahvusest kaadriohvitserid Vene armees aastail 1870–1917. – Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Koost Tõnu Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 14 [21]). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 317–344.
- Kümme aastat... 1918 = Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915. Tartu: Noor-Eesti.
- Laaman, Ed[uard] 1915. Rahvuspoliitika rahvameelses eeskavas. – Vaba Sõna 3–4, 65–68.
- Lattik, Jaan 1948. Viljandi kirikumõis kõneleb. Vadstena: Orto.
- Linde, Bernhard 1915. Eesti intelligents. – Noor-Eesti V. [Tartu]: Noor-Eesti, 201–214.
- Linde, Bernhard 1918. „Noor-Eesti“ kümme aastat. Tartu: s.n.
- Linde, Bernhard 1930. Mõtteid Noor-Eesti 25-aastasest minevikust. – Looming 10, 1086–1094.
- Lohr, Eric 2003. Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during Worl War I. Cambridge (Massachusetts)–London: Harvard University Press.
- Loodus, Rein 1975. Noor-Eesti ja raamatugraafika. – Keel ja Kirjandus 4, 218–222.
- Looring, Aleksander 1938. Jüri Vilms Pärnus. – Eesti Kirjandus 10, 445–459; 11, 491–507.
- Loorits, Oskar 1955. Eesti ajaloo põhiprobleemid. [Stockholm]: Tõrvik.
- Lukacs, John 1988. Budapest 1900: A Historical Portrait of a City and Its Culture. New York: Grove Press.

- Lukin, G[eorgi] 1963. Eesti Stolõpini reaktsiooni aastail (1907–1910). Eesti revolutsiooni uue tõusu aastail (1910–1914). – Eesti NSV ajalugu. II köide. Peatoim J[oosep] Saat. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 447–525.
- Mannheim, Karl 2009. Das Problem der Generationen. – Karl Mannheim, Schriften zur Wirtschafts- und Kultursoziologie. Hrsg. Amalia Barboza, Klaus Lichtblau. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 121–166.
- Mirov, Ruth 2012. Nooreestlastest ja rahvaluulest. – Mäetagused 51, 21–48.
- Mommsen, Wolfgang J. 2002. Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914–1918. (Handbuch der deutschen Geschichte, Bd. 17). Stuttgart: Klett-Cotta.
- Must, Aadu 2014. Privilegeeritust põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste represseerimine Esimese maailmasõja ajal. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Koost Tõnu Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 22 [29]). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 15–107.
- Paatsi, Vello 2015. Vene sõjatsensuur Läänemere kubermangudes Esimese maailmasõja ajal 1914–1917. – Kas keelata või lubada? Tsensuur Rootsi ajast Eesti taasiseseisvumiseni. Seminar Eesti Kirjandusmuuseumis 26. novembril 2015. Ettekanded. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 41–48.
- Pill, M[ihkel] 1913. Pärius. Tartu: Noor-Eesti.
- Plakans, Andrejs 1974. Modernization and the Latvians in Nineteenth-Century *Baltikum*. – Baltic History. Eds. Arvids Ziedonis, Jr., William L. Winter, Mardi Valgemäe. (Publications of the Association for the Advancement of Baltic Studies, 5). Columbus (Ohio): Association for the Advancement of Baltic Studies, Inc., 123–134.
- Poska-Grünthal, Vera 1969. Jaan Poska tütar jutustab. Mälestusi oma isast ja elust vanemate kodus. Toronto: Orto.
- Raud, Rein 2013. Mis on kultuur? Sissejuhatus kultuuriteooriatesse. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Raun, Toivo Ülo 1969. Vaimne revolutsioon Eestis, 1896–1905. – Mana 35, 10–20.
- Raun, Toivo U. 1974. Modernization and the Estonians, 1860–1914. – Baltic History. Eds. Arvids Ziedonis, Jr., William L. Winter, Mardi Valgemäe. (Publications of the Association for the Advancement of Baltic

- Studies, 5). Columbus (Ohio): Association for the Advancement of Baltic Studies, Inc., 135–141.
- Raun, Toivo U. 2000. Culture Wars in Estonia at the Beginning of the 20th Century. – *Acta Historica Tallinnensia* 5, 49–58.
- Raun, Toivo U. 2003. Nineteenth- and early twentieth-century Estonian nationalism revisited. – *Nations and Nationalism* 9 (1), 129–147.
- Raun, Toivo 2009. Eesti lülitumine modernsusesse: „Noor-Eesti“ roll poliitilise ja sotsiaalse mõtte mitmekesistamisel. – *Tuna* 2, 39–50.
- Rei, August 1961. Mälestusi tormiselt teelt. Stockholm: Vaba Eesti.
- Reiman, V[illem] 1911. Kas kultura kosutab või hävitab? – Eesti Kultura I. Korrald V[illem] Reiman. Tartu: Postimehe kirjastus, 3–21.
- Reimann, Aribert 2004. Der Erste Weltkrieg – Urkatastrophe oder Katalysator? – *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B. 29–30, 30–38.
- Roos, Jaan 1930. Ankeet. – *Looming* 10, 1148.
- Rubel, Peeter 1918. Noor-Eesti ja poliitika. – *Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915*. Tartu: Noor-Eesti, 48–61.
- Rudolph, Harriet 1997. Kultureller Wandel und Krieg: Die Reaktion der Werbesprache auf die Erfahrung des Ersten Weltkrieges am Beispiel von Zeitungsanzeigen. Kriegserfahrungen. – *Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkriegs*. Hrsg. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Dieter Langewiesche, Hans-Peter Ullmann. (Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte, NF 5). Essen: Klartext, 283–301.
- Ruubel, P[eter] 1918. Meie nooresoo vaimlisest murrangust. („Noor-Eesti“ päevaküsimused, 1). [Tartu]: Noor-Eesti.
- Ruutsoo, Rein 1987. Peeter Ruubel ja „Noor-Eesti“. – *Looming* 8, 1126–1133.
- Schulin, Ernst 1994. Die Urkatastrophe des zwanzigsten Jahrhunderts. – Wolfgang Michalka (Hrsg.), *Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Wahrnehmung, Analyse*. München: Seeheimer Verlag, 3–27.
- Semper, Johannes 1912. Lüürik ja meie aeg. – *Noor-Eesti IV*. Tartu: E.K.S, Noor-Eesti, 146–167.
- Semper, Johannes 1918a. Mälestustest. – *Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915*. Tartu: Noor-Eesti, 27–33.
- Semper, Johannes 1918b. Noor-Eesti ja kunst. – *Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915*. Tartu: Noor-Eesti, 62–73.

- Semper, Johannes 1927. Meie kirjanduse teed. Kirjanduslikud arvustused. Tartu: Loodus.
- Sherry, Vincent 2003. The Great War and the Language of Modernism. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Stites, Richard 1999. Days and nights in wartime Russia: cultural life, 1914–1917. – European culture in the Great War: The arts, entertainments, and propaganda, 1914–1918. Eds. Aviel Roshwald, Richard Stites. New York: Cambridge University Press, 8–31, 360–364.
- [Suits, Gustav] 1905. Noorte püüded. Üksikud mõtted meie oleviku kohta. – Noor Eesti I. Tartu: „Kirjanduse Sõprade“ Kirjastus, 3–19.
- Suits, Gustav 1915. 1905–1915. – Noor-Eesti V. [Tartu]: Noor-Eesti, 5–15.
- Suits, Gustav 1931. Noor-Eesti nõlvakult. Kahe revolutsiooni vahel. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Takkin, Arnold 1961. Eesti Esimese maailmasõja aastail. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tamm, Marek 2004. Peter Burke ja uus kultuurilugu. – Tuna 4, 118–122.
- Tamm, Marek 2008. *Quo vadis, humaniora?* – Keel ja Kirjandus 8–9, 577–588.
- Tamm, Marek 2011. Peter Burke ja „kultuuriline pööre“ ajalookirjutuses. – Peter Burke, Mis on kultuuriajalugu? Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 8–21.
- Tammsaare, Anton Hansen 1919. Sõjamõtted. Tartu: Noor-Eesti.
- Tannberg, Tõnu 2011. „Tsaar kui kutsus oma lapsi ...“. 1914. aasta mobilisatsioonidest Eesti- ja Liivimaal. – Tõnu Tannberg, Eesti mees Vene kroonus. Uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. Tartu: Ilmamaa, 189–206.
- Tannberg, Tõnu 2014. Saateks. Lisandusi suure ilmasõja kui „unustatud sõja“ tundmaõppimiseks. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Koost Tõnu Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 22 [29]). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 5–14.
- Tannberg, Tõnu 2015. „Selle sajatuhandelise massi elust-olust ja saatusest suures rahvaste heitluses on vähe tehtud juttu ...“. Ilmasõjaegsetest mobilisatsioonidest Eestis aastatel 1914–1917. – Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Koost Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 9–20.
- Tuglas, Friedebert 1912. Kirjanduslik stiil. Mõned leheküljed salmi ja proosa ajaloost. – Noor-Eesti IV. [Helsinki]: Noor-Eesti, 23–100.

- Tuglas, Friedebert 1918. Noor-Eesti 1903–1905. – Kümme aastat. Noor-Eesti 1905–1915. Tartu: Noor-Eesti, 9–22.
- Tuglas, Friedebert 1920. Revolutsioon ja kirjandus. – Friedebert Tuglas, Aja kaja 1914–1919. 2. trükk. Tartu: Noor-Eesti, 57–78.
- Undusk, Jaan 2015. Mälupaik sinepigaas. Esimene maailmasõda, keemia-relv ja kirjandus. – Looming 9, 1300–1319; 10, 1454–1473.
- Viik, Tõnu 2008. Kultuuriline pööre. – Keel ja Kirjandus 8–9, 604–616.
- Viik, Tõnu 2011. Kultuuriline pööre. – Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljavaateid. Koost ja toim Marek Tamm. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 59–79.
- Vilms, Jüri 1915. Eesti naiivne kosmopolitism ja rahvuslus. – Vaba Sõna 1, 10–19.
- Werner, Michael 2013. Konzeptionen und theoretische Ansätze zur Untersuchung von Kulturbeziehungen. – Lexikon der deutsch-französischen Kulturbeziehungen nach 1945. Hrsg. Nicole Colin, Corine Defrance, Ulrich Pfeil, Joachim Umlauf. Tübingen: G. Narr, 125–133.
- Winter, Jay 2000. Shell-shock and the Cultural History of the Great War. – Journal of Contemporary History Vol. 35 (1), 7–11.
- Winter, Jay 2006. Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century. New Haven–London: Yale University Press.
- Wittram, Reinhard 1928. Die Generation von 1919. – Baltische Monatschrift (Riga), 9–12.
- Wohl, Robert 1979. The Generation of 1914. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Woodworth, Bradley 2006. Paljurahvuselisus ja eestlastest riigiametnikud Eestimaa kubermangus aastatel 1870–1914. – Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Koost Tõnu Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 14 [21]). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 317–344.

Käsikirjalised allikad

Andresen, Nigol 1971/1972. Noor-Eesti. – KM EKLA, f 311 m 57:1.

War and Cultural Turn

Key words: World War I, Young Estonia, “The Free Word”, culture, nationalism

The primary argument of this article is that the Estonian “cultural turn” to modernity was already occurring prior to World War I, which had the effect of sharpening its contours and intensifying viewpoints. A complex, many-faceted conjunction of changes, the cultural turn was articulated and carried by the Young Estonia movement of writers and intellectuals, whose birth years clustered around the years 1883 and 1889. Around 1905, Young Estonia’s clarion call for “more culture, more European culture” was issued by poet Gustav Suits in a context of accelerating social changes, including widespread urbanization, and a shift of orientation from German to French and Finnish cultural models. Young Estonia, which explicitly stressed the value of “the young”, issued a protest against limited notions of folk culture, and – as also argued in this article – opened the horizons for more probing public engagement with connections between culture and nation. Young Estonia’s influence included a critical problematic around the renewal of the Estonian language, as well as an emphasis on the aesthetics of the book. Particular emphasis is placed in this article on the analysis of the corpus of texts in the short-lived publication *Vaba Sõna* (The Free Word, 1914–1916), where there was intense discussion of culture and nationalism, and where one of the most important figures was historian Hans Kruus; these exchanges were one of the preparatory factors for moving the question of autonomy into the centre of Estonian politics.

As distinct from the welter of meanings attached in recent years to the umbrella term “cultural turn”, to the point where the term

means all and nothing, this article redefines the term as a new quality in culture, a discursive change that results from the summation of a series of innovations; in Estonia this process culminated in the years between Young Estonia's maturity and 1917. While the consequences of World War I for European culture have been analyzed in terms of destruction, catastrophe, and catharsis, the Estonian case does not fit this pattern; for various reasons the impact of the war was more diffuse, and was the first of a chain reaction of events: the Russian Revolution of 1917, the declaration of the Estonian independence in 1918, and the War of Independence 1918–1920. In retrospect, and in relation to the events that followed it the First World War was a "forgotten war", despite the fact that up to 100 000 Estonian men were mobilized into the Russian Army (7% of the adult male population), of whom about 10 000 fell or were lost. Paradoxically, the combination of war censorship, which muted Baltic German communication channels, and overt anti-German propaganda led the way for new currents of opinion in a more open Estonian public space. Another crucial factor in this process was journalism, which had a large impact on the acceleration and range of communication, the spread of reading and writing practices and overall cultural literacy: front-line reporting and soldiers' letters published in newspapers contributed to a growing knowledge of geography beyond the local ken.

The article concludes with the view that the First World War did not significantly impede the cultural turn (the core of Young Estonia survived the war), but sharpened the positions taken on various issues of burning interest. During the cultural turn – and as a result of it – a paradigm shift took place in Estonia: an agrarian society where most communication was oral was replaced by a modern society founded on the written word.

Eesti päevalehtede muutumine Esimese maailmasõja ajal 1914–1917

Roosmarii Kurvits

Ülevaade. Artikkel käsitleb eesti kesksete päevalehtede Postimees, Päevaleht ja Tallinna Teataja muutumist Esimese maailmasõja ajal. Analüüs näitab, et ajalehtede sisu ja vorm muutusid kohe Esimese maailmasõja alguses. Sõjainfo sai valdavaks ja paigutati lehenumbri esiplaanile. Ajakirjanikud selgitasid sõjasündmuste kulgu, trükiti suuri sõjapiirkondade kaarte. Palju infot avaldati tavaliste eesti sõdurite kohta, nädalalisades ilmus arvukalt sõdurite fotoportreesid. Lehenumbri algusse sõnastati olulisemate sõjasündmuste kokkuvõtted, mida rõhutati suurema trükikirja ja mitmeveerulise laoga. Olulisemad tekstid ja tekstiosad laoti suures ja paksemas kirjas. Lugusid hakati rohkem pealkirjastama. Samas uudisžanri struktuur muutus vähe.*

Võtmesõnad: sõda, eesti ajakirjandus, ajakirjandusžanrid, ajakirjandusfotod, ajalehtede visuaalne vorm, eesti keel

Maailma ajakirjanduse ajaloos on märgitud sõdade revolutsioneerivat mõju ajakirjanduse arengule. Näiteks Hispaania-Ameerika sõja ajal 1898 hakkasid USA ajalehed kasutama mitmeveerulisi ja suuremaid pealkirju. Lahesõda 1990 oli esimene sõda, mille info jõudis inimesteni reaalselt, sõdivate riikide ametlikud tõlgendused aga hiljem.

* Uuring on valminud Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuriteooria tippkeskus) ja sihtfinantseeritava teema SF0180002a07 toel. Täna artikli kaht anonüümset retsensenti kasulike soovitude eest.